ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Старі хартії вільности

написав

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

Накладом видавництва
1915

ЛННБ України ім. В. Стефаника
01329528U

2012 Donzow.

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

28.124
Львів. Бібліотека АН. УРСР

Старі хартії вільности

написав

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

Накладом видавництва
1915

342 (∞)(09)

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 57165

I. Вступні замітки.

Вільні і абсолютно-монархічні держави Европи в XVIII. ст. — Думка про давність вільности і новину деспотізму. — Вільність стародавня в Азії і Европі. Старий восточний вояцько-попівський деспотізм і теократичний лібералізм. — Вільність і деспотізм у клясичних народів. — Германська і славянська стародавня вільність. Єї хисткість. — Середновічна вільність. — Подібність політичного строю у европейських народів в XIV. ст. Неподібність у єму з XV.—XVI. ст. Зріст абсолютізму в більшій части континентальних держав; захованнє і зріст вільности в Англії, Нідерландах, Швейцарії і в колоніях північно-американських. — Велика французька революція і ввод конституційного правління в західно-европейських державах. — Ріжниця між старими вільними державами і новими конституційними. — Вартість науки про старі вільні порядки.

В XVIII. ст. з великих держав Европи тілько в одній Англії була державна вільність. В Іспанії, Франції, Прусії панував монархічний деспотізм, як і в Россії. В державах корони Габсбургів, котрі тоді досить слабо були сполучені і належали до дінастії de jure на стані персонального уніі, вдержувались ще краєві сойми, але на ділі сила їх була не велика перед королівсько-цісарською бюрократією, навіть у самій Венгрії, в котрій вільні клясові порядки задержали найбільше сили. На континенті Европи вільні порядки були в силі лишень у маленьких державах, як Нідерланди, Швейцарія і олігархічні республіки італіянські Генуезська і Венеціанська, та в Польщі, котра ледви держалась через боротьбу релігійну і сепаратізм непольських народів: Українців і Білорусів. В остатніх менших державах Европи політичні порядки зближались до порядків більших абсолютних монархій, так що найменьший князь у Германії або

*) Сі начерки печатали ся також і в місячнику „Болгарски Преглед“. Тут ми даємо їх з деякими додатками. Прим. автора.

в Італії змагав ся робити з себе копію великого самодержавного короля Франції, хоч у деяких німецьких державках і зоставались ще середновічні сойми.

Такий характер політичних порядків більшої частини держав Европи в суті своїй мало відміняв ся від тодішніх порядків держав азіатських і навіть абсолютізмом своїм переважував державу китайську, в котрій абсолютізм богдихана обмежують національні звичаї і вчена бюрократія. Державний абсолютізм у европейських народів XVIII. ст. не відповідав досить високому станови розвитку розумового, до котрого піднялись уже, з часів новонароджіння наук і умілостів (renaissance) по крайній мірі висші круги громади і котрий був оснований на вільности досліду. Не відповідав він і тим примірам і тим ідеям, котрі освічений Европеєць міг виносити з взірцевих тоді, або клясичних літератур старої Греції і Риму, в котрих був досить дужий елємент ідей республіканських. Через те серед освічених людей XVIII. ст. склали ся два круги політичних думок: по одному, абсолютна власть государів мусіла служити просвіті і громадський рівности між людьми, ломаючи зостанки середновічних »забобонів« (superstitions) і феодалізму, — се теорія просвіченого деспотізму; по другому — прінціп вільности мусів перенестись із круга житя розумового в круг житя політичного, де абсолютізм государів мусів замінити ся волею народів — се теорія лібералізму.

Теорія лібералізму в більшій части европейських держав XVIII. ст., котрими правили абсолютні монархи, мусила являтись в головах освічених людей, як думка абстрактна, філософічна. Тільки-ж і тоді при тих звязках, які вже істнували між ріжними европейськими краями і які не далі все вбільшувались, піддані абсолютних держав не могли не підпадати під вплив примірів більше вільних держав. Окрім того сама вченість, а в деяких випадках фамільні спомини в арістократичних сімях нагадували і підданим абсолютних держав, що були часи, коли і в їйх землях істнували вільні порядки, подібні напр. до англійських. Пригадаймо, що і в абсолютній Франції ще в 1614 р. збирались посли від клясів громадських (états généraux) і що ще в 1649—1651, в часи дитинства Людовіка XIV., найабсолютнійшого монарха, короля-сонця (le roi soleil, — імя мало чим відмінне від титулів царів азіатських, старих і нових), — був заповіджений збір таких послів. Та і в самій найабсолютнійшій Московщині остатній земський собор був ще в 1698 р.

Нема нічого дивного, коли в головах декого й освічених Европейців, підданих абсолютних монархій, почали складатись поряд з абстрактними, філософськими основами лібералізму і основи історичні.

У Франції вже в остатні роки царювання Людовіка XIV. граф де Булєнвіліє (de Boulainviliiers) написав працю »Історія старого правління у Франції, в купі з 14 листами про парла-

мент або спільні собори клясові.« (Historie del' ancien gouvernement de la France, avec 14 lettres sur le parlements ou étâts généraux. Amsterdam. 1737, 3 томи.) Се діло, як і другі історично-політичні твори того-ж автора, довго ходило у Франції в рукописях, аж поки напечатано було по єго смерти за границею Франції, в Голандії. (Другі твори єго були напечатані теж або в Голандії або в Льондоні). Ґр. де Булєнвіліє проводив арістократично-ліберальну тенденцію, що перші французькі королі були виборними проводирями франкських вояків, котрих прямими потомками являють ся аристократи і що пізнійше королі, а надто третьої дінастії, відтіснили арістократію від управи в державі і підклонили націю під ярмо (subjuguerent la nation) рядом узурпацій.

Трохи згодом після виходу в світ твору ґр. де Булєнвіліє вчений юріст, теж панського роду, барон де Монтескіє, оглянувши державні порядки всего світа, древнього і нового, в творі про Дух законів (Sur l' ésprit des lois, перше виданнє в 1748 р.) вказав своїм землякам на порядки англійські, як на такі, котрі найбільше відповідають потребам громадським. Сі-ж »прекрасні порядки« англійські Монтескіє виводив »із лісів Германіи«, прямо від описаних Тацітом звичаїв старих Германців, котрі оснували майже всі нові західно-европейські держави.

Так отож і в тих державах Европи, що в XVII. ст. були абсолютно-монархічними, заложені були основи учення, котре кілька разів висказувалось в таких словах, що »вільність — річ стародавня, а деспотізм — річ нова.« З XVIII. ст. така думка була підперта цілим рядом дослідів, котрі мали цілі не лишень практично-політичні, але й науково-історичні, дослідів по історіі не лишень Англіі з Шотландією, але і Франції, Германіі, а на решті і Россіі.

Науково історичний дослїд, в купі з вияснюваннєм державно-правових думок показав, що наші теперешні думки про вільність, се продукт складного міжнародного політичного і розумового процесу і не можуть бути потожсамлені ні з якими стародавніми думками, — але ще дійсно в старовину були два періоди істнування по свойому вільних порядків: первісний і середновічний. Первісні вільні порядки, громадсько-племінні, подібні до тих, які описані Тацітом в його ділі про Германців, або до тих, які у південних Славян бачили візантійські писателі, і про котрих істнуваннє у руських Славян ще в XI. до XIII. ст. говорять на кождій стороні літописі руські, безспорно були в усіх европейських народів. Головна ознака таких порядків — істнуваннє народнього Збору (віча, купи) з більшою чи меншою перевагою єго сили над властю старшин і начальника. У старих Греків і Італійців такі громадсько-племінні порядки розвились у свідомі республіки, в котрих, дякуючи високій культурі, покладено було початок і нашого наукового лібералізму. По правді кажучи, порядки такі — загально люд-

ські, бо їх істнуваннє відкрила етнографія у теперішніх диких народів, а історія показала і у народів древнього Востока до зросту серед них вояцько-жреческих деспотій. На Востоці древні сільські громади пережили і довгі часи сих деспотій, хоч лишень як низша інстанція адміністративно-державного житя, в котрому висшу ступінь займає священна особа царя-деспота. Се істнуваннє на Востоці громади з певною самоуправою, часто ширшою ніж та, яку дозволяє европейським сільським а то й городським громадам централізована бюрократія, нагадує нам про єдність людської природи і в крузі громадських відносин і про спільність для всіх народів вихідної точки історії державних порядків. Восточна громадська самоуправа, котру напр. в Індії можна прослідити від часів Вед до наших, показує, що і народи восточні зовсім не раби з самої природи*). Тільки що ті народи не змогли вдержати самоуправи, коли перейшли від житя невеличкими громадами-племенами, а простим економічним господарством випасним або хліборобським, до великих національних або інтернаціональних культурних держав, котрі приняли форму деспотій. Але там, де географічні умови сприяли кантональній відрубности й по при високій культурі, напр. у Фенікії, бачимо і серед восточного народу семітської породи державні порядки подібні до тих, які були в першу добу старих грецьких і італійських городських республік.

Окрім того у народів восточних ми бачимо, що фетішістичне обожаннє царів держить ся тілько в один період, а потім настає другий, в котрім складаєть ся наука про обовязки царів і навіть про право підданих скидати лихих царів і заміняти йіх добрими. На жаль, до нас не дійшли ніякі політичні писання старовосточні окрім жидівських, індійських та китайських, але вони все таки можуть дати деякий образ думок восточних народів про царську власть.

З книг законодавчих індійських найбільше важна та, котра помічена іменем божественної особи Ману**). Ману навчає, що цар — велике божество, котре держить в руках своїх кару, безпремінно потрібну длк людської громади. Але »кару не може по правді прикладати той, хто не має помічників, ні людина дурна, жадна́, ні така, котроі розум не здібний поліпшуватись ні така, котра віддає ся тілесним роскошам«. Через те Ману навчає, як царь мусить радитись з висшим достойниками, котрих з рештою він сам вибирає з людей благородних, з родин, котрі вже перше давали царям таких радників, як царь мусить

*) Див. книгу англійського юріста Мена (H. Maine, Village Communities; в росс. перекладі Г. Мэнъ, Деревенскія Общины на Востокѣ и Западѣ).

**) Закони Ману (Manava-Dharma-Sastra) переклав на французьку мову Loiseleur-des-Longchamps, а на англійську Bühler (в коллекції М. Міллера Святі книги Востока — The Sacred Books of the East, t. XXV, зо вступом). Тепер появив ся новий французький переклад F. Strehly — в Annales du Musée Guimet.

Donzov

радитись окрім того з попами (брахманами), і велить царям учити закон божий (Веди), науку про державу, науку діалектики і про висшу душу, а також навчатись від народа про суть ріжних торгів і зарібків, а надто привчатись в день і в ночі здержувати свої почутя. Ману особливо перелічує 10 пороків, котрі (в царів) виходять з любови до роскошів і 8 пороків, котрі виходять з гніву, від усіх сих пороків мусить берегтись царь, бо перші шкодливі для єго здоровля і добродітелі а другі небезпечні для самого єго житя, як напр. пристрасть до полювання, до гри, до сну в день, привичка гудути людей, пристрасть до жінок, до пянства, танців і музики, до нікчемного подорожя, переносництва, насильства, заздрість, оббріхуваннє, гарбанє чужого маєтку, лайка, погрози«. Ману просто каже, що »царь, котрий з дурноти притісняє державу, буде в купі з родом своім скоро позбавлений житя і царства«*).

Сю остатню думку Ману немов розвивають китайські моралісти, а надто Менгдзі, або як єго назвали Европейці на латинський лад, Mencius, живший в XIV. ст. до Р. Хр.**). По словам Менгдзі, »народ — найважнійший елемент у державі, а царь — менший«, »Царя поставляє бог (небо), але через народ«. Коли один царь спитав Менгдзі: »Чи піддані можуть скидати і вбивати царів?« то Менгдзі відповів: »Той, хто робить неспокій у громаді, зве ся розбійником, а той, хто робить не по правді, зве ся мошенником. Розбійників і мошенників ми звемо просто злочинцями. Я чув про те, як убито злочинця Шоу (остатній царь з дінастії Шанг), але не чув про те, щоб убито тоді царя.« Сими словами китайський філософ хотів сказати, що лихий царь уже тим самим перестає бути царем і стає ся звичайним злочинцем. Подібне проповідували в Европі богато пізнійше клерикальні писателі, католики і пурітане, опираючись на біблійні приміри.

У народів старого Востока бачимо і проби встановити державний уряд відмінний від вояцького царства, а власне цар-

---

*) З подібними умовами виставляє своє право на царство сам царь персидський Дарій I. в знаменитій надписі на Бегістунській скалі: „Аурамазда (бог Ормузд) підпирав мене і другі боги за те, що я не був злим, ні брехуном, ні насильником, ні я, ні рід мій. Я правив згідно з законом, я не насильствував ні над праведним ні на добродійним. Чоловіка, котрий боронив мій дім, я надгороджав, а того, хто грішив, я вбивав по правді“. (Переклад надписи сеї див: Oppert, Les peuple et la langue de Médes; Spiegel: Die altpersischen Keilinschriften. Російський переклад, по Шпігелю, в I. т. „Всеобщей исторіи литературы“ В. Корша.

**) Твори єго перекладені на латинську мову в 1824 р. — Mengtseu vel Mencius, edidit latina interpretatione Stanislaus Julien, а з сего видання зробив переклад Pauthier. Опісля вийшов англійський переклад творів і біографія китайського філософа в праці James Legge, The Life and Works of Mencius. With Essays and notes (1875). Німецька монографія Faber, Eine Staatslehre auf ethischer Grundlage, oder Lehrbegriff des chinesischen Philosophen Mencius. (Elberfeld. 1874.)

ство попівське, основане на певнім моральнім прінціпі — релігії, і в певній мірі контрольоване товариством попів. Приміри такого »божого правління«, теократії знаходимо в Єгипті, починаючи з XX. дінастії (коло 1100 р. до Р. Хр.) і потім в колонізованій Єгиптянами Етіопії (Нубії), звідки царі попи не раз забирали власть і над Єгиптом, де стара звичка задержала царство вояцьке. Так напр. коло 775 р. до Р. Хр. царь-піп етіопський Піанка покорив собі вояцьких царів Єгипту і зробив на спомин того рельеф, котрий можна назвати найстарійшим сімволічним образом думки про перевагу духовної власти над світською: Піанка стоїть перед сидячим богом Озірісом, а перед царем-попом лежать повержені ниць царі світські, котрі мають на головах звичайний знак царського достоінства — змию. В Фенікії (в Тірі) бачимо попа на престолі царськім коло 800 р. до Р. Хр., в Вавилоні коло 560 р., в Ірані маг Гаумата (Лжесмердіс Греків) захоплює власть в 521 р.*).

На жаль ми нічого не знаємо подрібного і точного про сі проби теократії. Грецькі писателі (Геродот, Діодор і др.) передали нам короткі спомини про гуманність деяких царів-попів, напр. Сабакона, та звістки при те, як буцім то упорядкована була попами праця і житє царів, як буцім то в Єгипті був звичай після смерти царя судити єго діла, при чому перед попами, котрі ховали тіло царя, міг явитись усякий скривджений царем і обвинуватити царя, через що буцім то не мало царів зоставалось без похорону, — кара страшна для Єгиптянина.**)

Важко тепер розібрати, скілько в таких оповіданнях об'явились точні факти, а на скілько вони передають нам лишень врывки ідеалів, котрі склались серед єгилетського попівства а надто в ті часи, коли в Єгипті панували чужі царі: Перси, а потім Македоно-Греки.***) Але в усякім разі подібні оповідання, котрі чули ж писателі клясичні в Єгипті, входили в число тих елементів, з котрих склав ся теократичний лібералізм, котрий, в купі з другими проявами клерікалізму, виробляв ся в старому світі і перейшов з него в середні віки, в світ христіянський.

*) Завважаємо, що всі сі проби попівського царювання являють ся зовсім не в початку історії восточних народів, як думали ще не так давно філософи історії, збиті з вірної думки оповіданнями азіатської клерікальної літератури, як напр. індійської і жидівської, а в пізнійшу добу, після доби вояцького царства, про котре напр. в Єгипті досить докладно тепер звісно з єгипетських надписів. Недавно знайдено в Вавидонії надписі, з котрих видно, що там перші володарі (патесі) були вкупі царі і попи, але ж певно функція вояцька і в них переважала над попівською, як і в Єгипті. Пригадаймо, шо і початкові грецькі царі мали і попівську функцію, але вона не вменшувала іх переважно вояцького характеру.

**) Див. особливо у Діодора, Бібліотека, I, 70—72.

***) З сего боку інтересні оповідання Геродота про нечестивість і деспотізм царів, що строіли великі піраміди, — мов би то ті царі не давали народови ходити в храми. Тепер, коли нові учені прочитали надписі тих царів, сі оповідання показались невірними, але вони показують, що в часи Геродота ходили серед Єгиптян побожні оповідання, ворожі царям.

Література індійська дає багато оповідань про боротьбу попів-брахманів з царями (кшатріями), але оповідання сі і хронологія їйх такі фантастичні, що по ним не можна виробити собі точного історичного образу проб теократії в Індії. Можна лишень догадуватись, що і тут були тенденції попівського царства і теократичного лібералізму. Напр. характерне одно оповіданнє в Баґават-Пурані об тім, як один царь вдарив брахмана і як син брахмана скрикнув: »Ох! поведінка царів, котрі виховались мов ворони, річами, що їім кидають, подібна до поведінки собак або двірників, котрі зневажають своїх господарів.« Інтересно, що і в пізнійші часи, коли поставляв ся новий царь, то брахман накликував: »Ось ваш царь, люде! а наш царь — Сома“ (бог служби церковної).*)

Найяснійше ми можемо собі виобразити теократичний лібералізм жидівський, котрий склав ся в часи істнування жидівськоі національно-релігійної федерації під старшинством єрусалимського храму і єго собору (сінагоги) після того, як часть жидів вернулась із вавилонського полону і жила в підданстві персидській і греко-сирійській державі. Хоч деякі місця Біблії і говорять про царів, як про »помазанників божих«, але загальний настрій писателів біблійних далеко не прихильний до світського царства. Деякі псальми, напр. 72-ий, дають ідеал царя-оборонця слабійших і бідних, карателя притіснителів, але се говорить ся як молитва до бога. Другі псальми говорять про те, що дійсні царі ввиджались складачам псальмів далекими від такого ідеалу, так що сі поети єрусалимськоі сінагоги кликали самого бога судити суддів-царів неправедних (див. псалом 94 і знаменитий псалом 82, переробка котрого Державіним уважалась за »якобінську« поезію). Постанова про царство, котру читаємо у Второзаконію, більш пессімістична, ніж оптімістична. »Коли ввійдеш у землю, котру Єгова дасть тобі, і скажеш: я хочу поставити над собою царя подібно до других народів, що навкруги мене, то поставиш над собою царя, котрого тобі вибере Єгова бог твій. Ти візьмеш собі царя з числа твоіх братів, але не можеш брати собі царем чужинця, котрий не буде братом твоім. Тілько він хай не держить багато коней і хай не повертає народ у Єгипет (то б то в неволю) за для того, щоб мати багато коней... Хай не держить він багато жінок... і хай не збирає багато срібла й золота. І коли він сяде на престолі царства свого, хай напише собі у книгу список із сего закону, котрий він візьме у попів. Хай держить він єго завше перед собою і читає що дня житя свого, щоб навчив ся боятись Єгови бога свого і глядіти і сповняти закон сей і всі єго повеління, щоб серце єго не вивисшувало ся над братами єго і щоб він не відступав від повеління закону ні на право ні на ліво, щоб тим продовжити дні в царстві сво-

*) Виписки з індійського письменства про брахманів і другі касти зведені з англійським перекладом у I. M u i r, Original sanscrit texts і т. д., т. I.

єму для него (царя) самого і для дітей єго серед Ізраеля«. (XVII, 15—20).

Остатні слова очевидно звучать як свого рода **si no — no!** але й у загалі в усему сему місці книги закону ізраельського за царем не признаєть ся власть законодавча, котра, як і вибір царя, цілком віддаєть ся в уста бога, тоб то єго послів — священників і нарочито збуджених богом пророків. Сі пророки являють ся навіть в історичних книгах Біблії постійними контролерами царів, котрих вони через помазаннє ставлять на царство або й скидають із царства, як Самуіл, Єлисей і др. Але сего мало: у многих місцях Біблії сама установа царства світського, вояцького, над Ізраелем виставляєть ся як бунт проти єдиного законного царя — самого Єгови і єго органів — попів і пророків.

Далі нам прийдеть ся не раз говорити про вплив жидівського теократичного лібералізму на новоевропейські народи і в середні віки і в часи реформації, а через те ми преведемо тепер єго характернійші вирази.

Так коли народ ізраельський предложив Гедеонови царство, після того як той увільнив єго від Мадіамітів, Гедеон сказав: »Я не буду панувати над вами, ні сини моі не будуть панувати над вами; Єгова буде панувати над вами.« (Кн. Суддів, VIII, 22). Скоро після сих слів стоіть у книзі Суддів характерний аполог про дерева, котрі шукають собі царя. Аполог той вкладено в уста Іотама, сина Гедеона, після того, як Сіхемські люде поставили єго брата Абімелека царем:

»Колись дерева гаряче забажали помазати собі царя і сказали оливковому дереву: »Царюй над нами!« Але оливкове дерево відповідало йім: »Чи я мушу втратити мою оливу, котра служить на честь богу і людім, і ходити туди й сюди, щоб бути старшим над другими деревами?« — Потім дерева сказали фіговому дереву: »Ходи, царюй над нами!« І фігове дерево відповіло: »Чи я мушу втратити свою солодкість, свій добрий плід« і т. д.? — Потім дерева сказали виноградній лозі: »Ходи, царюй над нами!« І виноградна лоза відповіла: »Чи я мушу втратити своє добре вино, котре радує бога і людей« і т. д.? — Тоді дерева сказали тернині: »Ходи, царюй над нами!« І тернина відповіла деревам: »Коли ви справді хочете помазати мене на царя, то йдіть, станьте під мою тінь, а інакше огонь вийде з тернини і пожере й кедри ливанські«. (Кн. Суддів, IX, 8—15).

Дуже характерне оповіданнє про конечну встанову вояцького царства серед Ізраеля: »Старшини Ізраеля приступили до Самуіла і сказали: »Постав нам царя, щоб судив над нами«. І Самуіл молив ся до Єгови, і Єгова сказав Самуілу: »Не тебе відкинули вони, а мене, щоб я не царював над ними...« І Самуіл сказав слова Єгови народови, котрий просив собі царя: »Ось як буде держати себе з вами царь, котрий буде царювати над вами; він візьме ваших синів і посадить одних поганяти на колісницях єго, а других забере в кінницю

і вони будуть бігати коло єго колісниці. І він візьме ще других і поставить йіх начальниками над тисячами і пятидесятками, а інших заставить працювати на єго нивах, жати, та виробляти вояцьку зброю і всякі знадоби для колісниць. Він візьме також дочок ваших і поробить із них прислужниць коло куріва, куховарок і хлібарниць. Він візьме також ваші ниви, ваші виноградники, ваші добрі оливкові садки і віддасть слугам своїм. Він стане брати десятину зо всего, що ви посіяли і з винограду вашого, котрий ви зібрали, і віддасть своїм чиновникам і слугам. Він візьме ваших слуг і слугинь і ліпших із молоді вашої, і ослів ваших і пошле йіх на роботи. Він братиме десятину з вашого скоту, — і ви станете єго рабами. І в той день ви кричати мете проти царя, котрого ви собі вибрали, але Єгова не послухає вас в той день.« (І. кн. Самуіла, VIII. 4—18.)

Звісно, що в конечному зводі біблійних книг, як вони тепер лежать перед нами, стоять поряд з висше-переведеними словами другі, в котрих пророк таки згоджуєть ся, по повелінню Єгови, помазати Ізраельтянам царя, але в книзі пророка Осіі установа царства рішуче об'являєть ся гріхом: »Від днів Ґібеі (міста, де поставлений був царем Саул) ти согрішив, Ізраелю!« каже Єгова в тій книзі, а в другім місці тамож установа царства споминаєть ся поряд із ідолопоклонством: »Ізраель відкинув добро, ворог буде єго переслідувати! Вони поставили царів без мого повеління і начальників без мого відома; вони наробили ідолів зі свого срібла й злота, — ось через що будуть вони знищені« (Кн. Осіі, X, 9; VIII, 3—4). *)

Ми побачимо далі, як сей біблійний теократичний лібералізм впливав на новоевропейські народи і як він увійшов в новоевропейський лібералізм як один з основних єго елементів, і тим послужив звязком між політичною думкою старого Востоку і нового Заходу.

Обертаючись до старого Заходу ми бачимо, що народ, котрий вславив ся своєю вільністю над усіми — Греки — в початку своєі писаноі історіі покоряв ся царям і устами своїх співців вимовляв монархічні думки. Гомерівські поеми наскрізь переняті такими думками, і в знаменитій картині народнього збору (ряди) в II. пісні Іліади сама богиня Атена виголошує йіх ось якими словами: »Не гарне многовластє! Один хай буде

*) Ми не маємо рациі тут спиняти ся на тому, як тенденційно а не історично росказано в теперішніх біблійних книгах про початок царства в Ізраелі. З гори можна думати, що і в Жидів, як у других народів, теократія була не початковою формою державного жития, а пізнійшою. Навіть місця в книгах Суддів, Самуіла і Царів, у котрих заховались уривки з найбільше реальних історичних споминів, показують, як у Жидів після порядків громадсько-племінних стало зростати через війну з сусідами царство вояцьке, як далі коло царів і йіх храмів впорядкувалось попівство, котрого перше були тільки початки. А вже тоді, коли царства жидівські були зруйновані, попи зостались єдиними керманичами нації, і під персідською державою стали на чолі також єі світського жития.

пан, один царь, котрого поставив син Крона«. (Іліада, II, 203—206). Важно сказати рішуче, коли складені були сі слова; чи в старійші часи, в чисто царську добу грецькоі історіі, чи в часи тіраннів, коли редаговані були письмом Гомерівські поеми (при Пізістраті). Але по тому, що висшеприведені слова натякають на оппозіцію, котра в згаданій сцені Іліаді проявляє себе в особі Терсіта, що »завше нападав ся на царів«, можна думати, що ті слова Атени і вся та сцена була остаточно зредагована вже при початку республіканьского перевороту в містах і країнах Греції. Тогдіші поети грецькі очевидно не похваляли того перевороту.

Коли на решті він довершив ся і коли потім сталось так, що вільні Греки відбили страшну силу персідських царів, котрі підпирали в грецьких городах власть царів і тіраннів і самі получали од них поміч, тоді республіканська свідомість грецька вилилась в гордій фразі Есхіла в трагедіі »Перси«, де на запит персідськоі цариці про Атенців: »Хто пан над ними і хто господарює над народом?« хор відповідає: »Вони не звуть ся нічийіми рабами і нікому не піддані!« (Есхіл, Перси, 211—212).

Геродот виявив се самодовольство грецького республіканця ось в яких словах, написаних в поводу війни між Атенцями і ріжними йіх неприятелями, до вигнання тіранн і віпослів: »Не одним приміром, а скрізь показуєть ся, на скілько добра річ рівність права: поки Атенці були під тіраннами, вони не могли перемогти на війні нікого зі своіх сусідів. Але увільнившись від тіраннів, вони стали першими над сусідами. Се показує, що поки вони були в неволі, то не напружали ся, бо робили на пана, а коли здобули волю, то кожний пильно старав ся робити на себе.«*)

Найвисшу ступінь республіканськоі а до того і демократичноі свідомости в грецькому письменстві знаходимо в драмі Евріпіда »Просительки« (Ἱκέτιδες) в розмові між післанцем тебанского царя Креонта і Тезеєм.

»Хто тіранни сеі землі?« питає післанець, прийшовши в Атени, а Тезей єму відповідає:

»Сей город (держава) не править ся одним, він вільний! Народ (δῆμος) тут царствує,... не вважаючи багато на заможність, бо й бідний тут має рівне право!«

Коли післанець заявляє, що в єго державі править один а не юрба (ὄχλος) і далі ганьбить демократичну управу, то герой атенський, (котрий по старим оповіданням і сам був царем), відповідає довгою промовою, з котроі ми приведемо ось які слова:

*) Геродот, Історіі, V, 78. У Геродота, як і многих других грецьких писателів, термін політична воля виражаєть ся словом „рівність права“ ἰσηγορία, власне — рівне право слова, ἰσοκρατία рівновластє, ἰσονομία рівнозаконне, рівноправність. В тім місці, де Геродот оповідає скасуваннє тіраннії на Самосі (III, 142), він уживає ся і загальнійшого терміну вільність ἐλευθερία, котрий уживає ся охоче пізнійшими писателями, мало прихильними власне демократичній формі республіки, як Полібій.

»Нема нічого більше згубного для держави, як тіранни! Перш усього в такім краю нема загального закону, а править один, котрий володіє законом лишень для самого себе, і право не рівне для всіх. Коли ж закони написані (публичні), тоді й бідний і заможний мають рівне право, і найбіднійший може відповісти заможному такою-ж лайкою, як та, котру він почує: і менший подоліє більшого, коли по єго боці правда. Вільність буває тоді, коли питають: хто хоче сказати прилюдно добру раду державі? Тоді хто хоче — виходить на перед, а хто не хоче — мовчить. Чи може бути в державі більша рівність від такої? Там, де народ панує над землею, він кохаєть ся в своїх дотепних, сміливих громадянах. А царь уважає такого собі ворогом, і ліпших, котрих уважає спосібними думати, вбиває, страхаючись за своє царство (тіраннію). Як може бути сильною та держава, коли в ній хтось один може зрізувати, мов колоски на весняному полі, сміливих громадян і зривати молодих? Чи варто збирати худобу і засоби для дітей, коли се веде лишень до того, щоб готувати тіраннови багатше житє? Або чи варто пильно виховувати дівчат-дочок, щоб утішити тіранна і принести сльози батькови й матері? Ліпше міні не жити, ніж бачити, як моіх дочок поведуть до слюбу силою!«*)

Тілько грецьке письменство не довго встояло на таких республіканських і демократичних думках. Вже Геродот, мабуть надивившись на сварки між ріжними політичними силами в грецьких державах, покористував ся пригодою, щоб виложити з певним обєктівним скептіцізмом сучасні єму доводи за й проти ріжних форм управи, в промовах, котрі буцім то сказали три Перси після того, як убули царя-маґа Смердіса. Можна сказати, що в сих промовах зведена була до купи політична проба клясичного світа, бо й спеціальні політики, як Арістотель і Полібій, мало прибавили до уваг Геродотових Персів. Через те ми приведемо тут сі характерні промови.

Отан би то сказав: »Я думаю, що нікому вже з нас не слід бути одновладцем (монархом); се й не приємно й не гарно. Ви бачили, до чого дійшло насильство Камбіза, і сами терпіли від насильства маґа. Та й який може бути добрий порядок при монарсі, котрий може робити безкарно все що хоче? Коли б навіть найліпший з усіх людей здобув таку власть, то вона б лехко вивела єго зі звичайного єму настрою духа. Втіхи, серед котрих живе монарх, родять у него дух насильства, а заздрість природжена всім людім. Маючи сі два гріхи, він (монарх) стає в загалі лихим: одні злочинства він робить із насильства, а

*) Евріпід, Просительки, 399—455. В словах про зрізуваннє громадян мов колосків на полі Евріпід натякає на анекдот, котрий ріжні клясичні писателі привязували до ріжних тіраннів у Греції і в Італії, тоб то як тіран хотів передати приятелеви свою раду, як треба вправляти державою, тим, що ходючи по полю з єго посланцем, збивав колоски, котрі піднимались висше. Се був тіпічний, бродячий анекдот. Див. у Геродота, V. 92; Арістотеля, Політіка. III, 8, 3,; Тіта Лівія, I, 54)

другі з заздрости. Хоча чоловік, котрий має царство, мусів би й не почувати заздрости, бо має всякі втіхи, але звичайно царь інакше держить себе з громадянами, він заздрить навіть тому, на що істнують і живуть ліпші громадяне, сприяє лихим і слухає з найбільшим задоволенням брехень. Найтруднійше з ним те, що коли ти не дуже єго захваляєш, то він недовольний, мов би то ти єго не шануєш, а коли ти єго хвалиш незвичайно, то він недовольний тобою як облесним. На решті скажу найголовнійше: він (монарх) ламле батьківські звичаї, насилує жінок і вбиває без суду*). Народоправство ж перш усего зве ся іменем найліпшим з усіх: рівноправство (ізономія), а далі воно нічого не робить такого, як монарх: на уряди народ назначає по жеребу, всякий уряд у него відповідає перед ним, всяка постанова передаєть ся на громадську раду. Через те я раджу скасувати монархію і віддати власть народови.«**)

Меґабаз радив установити олігархію і промовив так: «Те, що сказав Отан про скасуваннє монархії, сказав би і я, але коли він радить передати власть народови, то він відходить від ліпшої думки, бо нема нічого дурнійшого і насильнійшого, як нікчемна юрба. Нечуване діло, щоб люде, визволившись від насильства тіранна, віддались насильству незануздaного народа. Коли тіран що робить, то хоч розуміє, що він робить, а у народа нема і того розуміння. Та і як може розуміти що небудь той, хто нічого не вчив ся і не знає нічого доброго і статочного, а кидає ся до справи як буйний потік? Хай установляють народоправство ті, хто бажає лиха Персам, а ми виберемо собі раду з найліпших людей і віддамо їім власть. Найліпші люде давати муть і найліпші постанови«.

Третій подав свою думку Дарій, сказавши так: »Міні видить ся, що думка Меґабаза про народ правдива, а про олігархію ні. З трьох предложених способів управи, коли кождий з них буде в найліпшому стані, то-б то демократія, олігархія і монархія, я волію остатню. Не може бути нічого ліпшого, як управа одного найліпшого чоловіка. Маючи найліпші заміри, він буде безхибно правити народом. До того вірнійше буде вбережена тайна замірів проти ворогів. Напроти того в олігархії, де кілька людей достійних ведуть спільні справи, виходять гарячі сварки, кождий хоче собі первенства і хоче дати перевагу свойій раді, то й доходить до ве-

*) Замітимо, що жидівський пророк, коли виставляє царське насильство, приводить приміри з круга особистої неволі, тоді як грецький писатель ставить більше ознаки неволі державної; та все таки і Геродот і другі грецькі писателі в таких випадках виставляють також прикмети неволі особистої. Очевидно, що істнуванне особистого невольництва в старому світі мало вплив і на державне житє, в котрому монарх брав собі за примір відносини господаря, пача, (δεσπότης) до рабів.

**) Завважмо, що в сій промові Отана і в дальших єго словах, слова монарх, тіран і царь (βασιλεύς) уживають ся як однакові. Систематична ріжниця між ними встановилась уже пізнійше, в часи Арістотеля.

ликого ворогування. Від ворогування виходять повстання, від повстання убійства, а від убійства доходять до монархії, — з відки й видно, на скілько вона ліпша ніж інші управи. Дальше при управі народній незбіжні пороки, а коли вони є, то порочні люде не ворогують проміж себе з поводу державного добра, а дружать ся один з одним, і звичайно лихі для держави люде стоять за одно. Так тягнеть ся доти, доки не явить ся один який проводирь народа і не покладе кінця такому станови. Тоді народ дивуєть ся на такого чоловіка, а далі той, на кого дивують ся, стає монархом — і з сего впять показує ся, що монархія — найліпша управа.« — (Геродот, Історії, III, 80 — 82).

Геродот став на тому, що об'єктівно звів ріжні думки про хиби і добрі боки трьох політичних сістем: монархії, олігархії і демократії. Але більша частина пізнійших писателів грецьких явно дивить ся з нехітю на демократію і обертаєть ся прихильно до олігархії і навіть до монархії. На те було багато причин, і ми далеко б зайшли, коли б почали розбирати йіх. Ми можемо тут лишень коротко вказати на найголовнійші з них.

Безспорно, що безпосереднє порядкованє всіх справ державних, в тім числі і загряничних, народньою радою мало сво і невигоди, між інчим через непостійність палкого народу. Сю хибу атенськоі демократії вказав напр. речник Ісократ в промові про мир (52 і далі). Значні невигоди мала і постанова урядників по жеребу, про котру говорить Отан у Геродота як про одну з головних ознак демократії, хоч напр. в Атенах важні урядники, стратеги, в руках котрих було військо, дипломатія і фінанси, ніколи не поставлялись по жеребу, а вибирались у народній раді. Така постанова урядників по жеребу, як і поділ уряду між кількома особами (два царі в Спарті, кілька архонтів в Атенах, два консули в Римі і т. п.) витікали з вічного страху старих республік, щоб який урядник не захопив у свої руки верхової власти, а сей характеристичний для тих республік страх витікав з почутя йіх хисткости. Але звісно, такий спосіб постанови урядників, по правді, викликував проти себе закиди і насмішки подібні до тих, які говорив Сократ. (Гл. Ксенофонт, Спомини по Сократа I., 2, 4.). Мусіла відвернути многих Греків від демократії або навіть в загалі від республіки і та жорстока, руйнуюча боротьба між партіями в часи Пелопонезькоі війни, яку описав Тукідід і котра піддала єму премудру, хоч гірку увагу: »Безумий чоловік! щоб подужати своіх ворогів, він хоче зламати ті самі закони, котрі в часи подібних заколотів стояли б на сторожі дла спільного добра; він нищить те, що могло б охоронити єго самого, коли б єму прийшла потреба стати під захист тих законів.« Гіркота сеі уваги ще вбільшуєть ся думкою Тукідіда, що »чоловік і під управою законів легко склоняє ся до проступків.«*)

*) Тукідід, Пелепонезська війна, III. 84. Треба завважати, що в Атенах, де народ здавна привик до демократичного уряду, він держав

З часів Пелопонезькоі війни не тілько явний реакціонер Арістофан пише злобні карікатури на демократію (див. особливо комедію »Кінники«, в котрій Демос виставлений зовсім ідіотом), але й Сократ, котрий не хвалив олігархічного перевороту 412 р., висміює демос. Ученики Сократа, як Ксенофонт і Платон, пішли далі на сій дорозі. Тут ми бачимо інтересну річ, як в грецьких громадах поступ моральноі філософіі починає йти об руку з політичною реакцією.

Головна причина токоі речі лежить у тому, що, починаючи з Сократа або навіть ще з Пітагора, древня філософія вступила в період, котрий завершив ся виробом думок христіянських, і серед неі почав вироблятись абстрактно-ідеалістичний світогляд, котрий прикладав до людських осіб і громад абсолютну мірку, проти котроі всяка людська громада виявлялась так несовершенною, що се мусіло викликувити до неі у моралісга тілько огидливість. Сей моралістичний ідеалізм привів уже стоіків до явного пессімізму, котрий з часом у христіян дійшов до повноі зневаги до громади небесноі, божоі (Civitas Dei св. Августина), до монашеського втіканя від людського товариства.*)

В ранійші часи початки таких поглядів приводили філософів до думки про те, що урядова власть в громаді мусить бути в руках не реального народу з єго хибами і слаботами, а в руках совершенних людей, арістократій (уряду ліпших), наймудрійших, або в руках наймудрійшого і найдобродітельного — тіранна.**) Але позаяк ідеалістична філософія не давала ясноі відповіді на запит, яким же способом можна знайти і держати на висшому уряді таких найліпших людей, то ся філософія в житю політичному лишень підпирала реакцію проти демократіі, на користь фактичноі олігархіі і тіранніі, далеких від совершенства. Се між інчим поясня те, що деякі ученики Сократа взяли участь в олігархічному перевороті 412 р. і навіть в уряді 30 тіраннів 404 р., а Алкібіад держав себе часто як звичайний тіран.

себе далеко спокійнійше, аніж деінде, і не було таких проявів кровавоі боротьби партій, як напр. на Керкирі.

*) Се втікане мало попередників і в старі віки, особливо в Єгипті, де перш усего розвилось і христіянське монашество, але на жаль ми мало об тім знаємо. Більш відоме відшельництво індійське, про котре з часів походу Александра Македонського почала доходити чутка і в світ погреченний і грецький.

**) Думки самого Сократа про се Ксенофонт передає в таких словах: „За царів і архонтів Сократ уважав не тих, хто держав скипетр або котрих вибрали низші від них, але тих, хто вміє урядувати". З дальших слів Ксенофонта видно, що Сократ волів більше уряд найбільше мудрого монарха або тіранна, і коли єго питали, що буде, коли тіран не схоче слухати правдивих уваг або почне вбивати тих, хто йіх робить єму, то Сократ не знаходив відповіді окрім такоі, що тоді самому-ж тіраннові гірш буде, що він же сам тоді скорше згине. (Ксенофонт, Спомини, III, 9, 10—13). Так в політичних думках знаменитого моралісга не було власне політичного, конституційного елементу.

28.124.
Львів. Бібліотека АН. УРСР

З політичних писателів, учеників Сократа, Ксенофонт в однім своїм ділі (Держава Атенян) висміяв атенську демократію, в другім (Держава Лакедемонян) похвалив фактичну олігархію спартанську, а в двох теоретичних ділах »Гіерон або про тіраннію« і »Кіропедія« явно виставив своїм ідеалом монархію, навіть обставлену церемоніалом на азіатський лад, віддаляючим підданих від монарха як від істоту висшої. Тілько-ж треба памятати, що монархія Ксенофонта, як у загалі древніх учителів, восточних як і классичних, зовсім не монархія дінастична, а дійсно діктатура »найліпшої особи, котра по всьому ліпша від своїх підданих.«*)

Другий заненитий ученик Сократа, Платон, в своїм ділі про Державу виложив ідеал олігархічний (урядуванє філософів і вояків, про котрих Платон мав думки мало відмінні від думок брахманів про касти), тоді як в розмові Політик Платон дивить ся на царів, по гомеровському, як на пастухів народу. В розмові про Закони Платон хоч збудував сложну констітуцію із урядів демократичних і з арістократичних, з тим, що олігархія в лиці 10 найстарших з ради сторожів закону (номфілактів) ставить ся на чолі держави, та все таки говорить, що найліпший уряд був би уряд «молодого, розумного, спосібного до науки, памятливого, сміливого, великодушнього тіранна» **).

Тимчасом, як найвиднійші грецькі учителі так віддалялись у своїх ідеалах від демократії і навіть від республіки, житє поставило перед Греками ще нову справу: національну одностайність. Ні Атени, ні Спарта, ні Теби, котрі по черзі здобували собі перевагу і проводирство (гегемонію) серед грецьких громад, не були в силах установити ту одностайність. Тим часом та одностайність була потрібна в імя многих матеріальних і моральних інтересів в самій европейській Греції, а окрім того розселенє Греків по берегам Середземного моря навіть в середині Єгипту і Азії і конкурренція їйх з Фінікіянами піднімали справу ще про ширшу політичну спілку. Після невдачі попередніх проб гегемонії серед грецьких громад, замір звести Греків до одностайности заявили погречені чужинці (варвари)

*) Кіропедія, VIII, 1, 40. Ми побачимо далі, що „легітімна“ монархія — се уряд пізнійщого часу, і власне більше західний ніж східний. З поводу діла Ксенофонтого про тіраннію, виложеного як розмова між поетом Сімонідом і сіракузьким тіранном Гіероном, ми завважаємо, що грецька історія робить звичайно вражінє переважно республіканської, між ічним через те, що в ній звичайно виставляють на першій план Спарту і Атену, тоді як у Сіракузах тіраннія була майже постійно формою уряду, Сіракузи ж теж грали важну ролю в грецькому світі, політичну і культурну.

**) Платон, Закони, III, 709—710. Звісно, що учені не згоджують ся в справі, чи дійсно діла „Держава Атенян“ і „Держава Лакедемонців“ написані Ксенофонтом, а „Політик“ „Закони“ Платоном. Та для нас тут важна не справа особистого авторства сих діл, а ті думки, котрі в них виложені, і котрі ходили під тим чи другим іменем.

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 57165

царі Македонії, Пилип і Александер, і на перших порах їм се й удало ся. Не всі Греки були раді такій на пів варварській і царській гегемонії, але були між грецькими вчителями такі, котрі привітали єї, хоч і не зрікались зовсім привичного республіканського уряду в рідних їм громадах. Так атенський речник Ісократ в листі до Пилипа радить єму, «встановити між Греками згоду, а воювати з варварами». Атенський речник змагаєть ся так виложити спосіб поступуваня македонського царя з ріжними народами, єму підданими: він мусить «Грекам добродійствувати, над Македонянами царювати (по царському, а не по тіранському, прибавля Ісократ), а над варварами господарювати». (Ісократ, Пилип, 16, 154, 155.) На ділі важко було вдержати такі тонкі відміни, — і вже Александер Великий почав брати собі вид і звички азіатського деспота, котрих в прінціпі, як ми бачили, не відкидав і Ксенофонт. Грецькі держави, основані після Александра В. в Єгипті і в Азії, були вже чистими деспотіями і мусіли впливати своєю політичною формою на ввесь грецький світ.

Македонсько-царська гегемонія була зрештою дуже поверхова, побічна проява в самій Греції і через те там не могла держатись міцно. Окрім того Греки занадто вже привикли до республік, а многі грецькі громади і до демократії, щоб зректись зовсім сих форм уряду. Через се новий період тіраннів у Греції (перший період може бути вложений у роки 650—500, другий в р. 350—150 до Р. Хр.) був там добою завзятого взаімного вибиваня ріжних громадських елементів. А в той же час поєднанє Греків на основі республіканській не могло виробитись не тільки по побічним причинам, а і через те, що інтеллігенція грецька, як ми бачили, віддалилась від республіканського ідеалу задля ідей абсолютного морального совершенства.

В період македонський грецька думка пробовала стати на більш позітівну точку при обсуджуваню справи форм державних, на точку відносно-історичну, котра одна тільки й може бути признана за політичну. Сей замір видно в Політиці Арістотеля і в VI. книзі історичного діла Полібія. Але Арістотель власне ухилив ся від обсуду справи політичного ідеалу, а дав переважно класіфікацію відомих єму форм державних, поділивши їх на три правильні: царство (βασιλεία), арістократія і політія (πολιτεία, поміркована демократія) і три неправильні: тіраннія, олігархія і демократія. Коли в новій Европі Політика Арістотеля вважалась джерелом ліберально-демократичних думок, то більше через звод історично-політичного матеріалу, ніж через свої думки.

Полібій власне розложив Арістотелевих шість статичних видів уряду в дінамічному, історичному порядку, показав, як царство (котре Полібій вважа перше за виборне, а далі за наслідственне) переходить в тіраннію, як утиски тіранніі викликають арістократичний переворот, як арістократія переходить в олігархію, як ся остатня викликує демо-

кратію, котра потім переходить в охлократію (пануванє юрби, черні), а ся дає на останку привід до появи опять пана і монарха (δεσπότης καὶ μόναρχος). »Такий, каже Полібій, круг урядів, природний порядок, по котрому вони міняють ся і впять вертають ся до початкового уряду.«

Спинити такий кругохід і вдержати вільність (ἐλευθερία) пощастило ся з грецьких громад, по думці Полібія, лишень державі Лікурга, котрий зілляв у одно елементи монархії, арістократії і демократії. Але ще мудрійший з сего погляду, по думці того знаменитого Грека історика, державний уряд Риму, котрого гегемонію над вселенною (οἰκουμένη) Полібій радить отверто признати своїм землякам.

Поки що ми не будемо розбирати думок Полібія про римську державу, а вкажемо лишень на те, що й сей найрозумнійжий із древніх істориків не доглядів, що форми римськоі республіки були так само як і форми грецьких республік прилагоджені лишень для держави городськоі, а зовсім не для національноі, а тим менше для інтернаціональноі.

Писана історія показує нам з самого початку Рим як монархію, з царями виборними і дожитєвими. Мабуть се не найстарша форма, перед котрою мусіла бути монархія героічнодінастична, подібна до тих, які ми бачимо в гомерівській Греції. В усякім разі писана історія росказує нам, як в кінці VI. в. до Р. Хр. римська монархія була замінена республікою арістократичною, котра потім приблизилась до демократії. Тільки ж не глядючи на те, що в Римі досить довго істнувала республіка досить демократична, література римська не дає нам примірів такоі республіканськоі свідомости і в загалі таких політичних писань, які бачимо в літературі грецькій. Єдине римське писанє, котре можна поставити поряд зо згаданими грецькими, се розмова Ціцерона про Державу (De Republica), котра на жаль дійшла до нас не цілою, як і многі власне найліпші історичні писаня грецькі і римські (як Політика Арістотеля, Історія Полібія, писаня Тацита і др.) — ознака, що древня публіка не дуже то ними інтересувалась.

Писанє Ціцерона є власне викладом думок Полібія про римську державу, з тою відміною, що ідеалом для Ціцерона являєть ся все таки монархія в роді тієі, про яку марив автор діла про Закони, котре приписуєть ся Платону. Через те Ціцерон оступаєть ся і за римську історичну монархію, кажучи, що переступки останнього царя не можуть вменшувати гарних боків усего монархічного порядку *).

---

*) Див. особливо кн. II. Ціцерон переклада слово тіран словом dominus, сінонімом грецького δεσπότης, відрізняючи єго від слова царь-rex. Більше республіканського духу видно в словах, котрі Саллюстій вклада в уста Меммія: „робити все що схоче ся, без страху кари, значить бути царем.“ (Nam impune quaelibet facere, id est regem esse. Bell Jug. XXXI.) Нема що шукати сих слів у нових россійських виданях Саллюстія, бо слова сі там тепер викидають.

Тут ми завважаємо, що напроти думок Полібія і Ціцерона в римськім державнім ладі по вигнаню царів переважав арістократичний елемент — сенат, на склад котрого народ ніколи не мав прямого впливу. В відміну від ради (βουλή) атенськоі і навіть сенату спартанського (γερουσία), сенат римський ніколи не був виборною коллєгією: сенаторів з початку наставляли царі, потім консули, опісля цензори. Народний вибір впливав на склад сенату лишень по части і посередно після закону 325 р. до Р. Хр. (lex Ovinia), по котрому виборні висші урядники, як консули, претори і курульські еділи обовязково становились сенаторами. Але самодержавні в свойому крузі і нікому не відповідаючі цензори могли виключити всякого зо спису сенаторів, котрий робив ся раз у 5 років. Се цензорське самодержавство в купі з другими подібними єму перейшло з часів Сулли на ріжних імператорів, від котрих став зовсім залежати склад сенату. Нам відомий склад сенату в 179 р. до Р. Хр., в часах найбільшого демократизму римськоі держави. Тоді на 304 сенаторів арістократія (патріціанська і плебейська) мала своіх 179 членів, між котрими одна патріціанська родина Корнеліів мала 23 сенаторів (Willems, Le senat romain sous la république). Як мало демократичного елєменту могло внести в сенат те, що в нім мусіли сидіти бувші вибрані народом висші урядники, видно з того, що в найдемократичнійшу добу римськоі історіі, від р. 300 до 150 до Р. Хр., 305 консулів узяті були всего з 67 родин, між котрими 9 родин дало 160 консулів.

Полібій помилив ся також, вбачаючи монархічний елемент римськоі республіки в консулах. Консули були власне урядниками виповняючоі власти, цілком республіканськими, котрих вибирав народній збір, а контролював сенат. Монархічний елемент в римській республіці був у діктаторах, котрих назначили консули по постанові сенату, в цензорах, а особливо в трибунах плебейських, хоч і як се чудним може показатись на перший погляд. Трібуни плебейські були власне не стільки констітуційною уступкою патріціів плебсови (в роді тих, які ми бачимо в Атенах, починаючи від реформи Солона), скільки викруткою арістократіі, котра, вдержуючи в цілости основи арістократичноі констітуції, давала плебеям урядників, котрі могли в окремих випадках спиняти єі пекучі прояви, при чому показалось, уже в часи Гракхів, що арістократія могла знайти серед самодержавних трібунів інструменти для того, щоб спинити заходи на користь демосу. З часів Сулли і Цезарів римська монархія виробилась через надаванє певним особам до смерти або на довгий час власти діктаторськоі і трібунськоі, а також цензорськоі, котра впливала на склад сенату. Напроти надіям Полібія і Ціцерона вільність стала менше забезпеченою в мудрій римській державі, ніж в Атенах, котрих демос нажив собі славу легкодушного *). До такого ж наслідку привела про-

*) Уже Грот в свойій історії Греції замітив, що Атени менше мали політичних заколотів і переворотів після вигнаня тіранна Гіппія, ніж яка

Donzon

славлена мудрість римська і в справі відносин Риму до підданих єму крайів.

Вже в II. в. до Р. Хр. римська держава показувала з себе чудну появу: городська республіка правила як деспот великою країною, котру вже Полібій звав більшою частиною вселенної. По середині між властивими провінціями, котрі вправлялись римськими чиновниками і Римом-республікою стояли союзники латинські і італіянські, котрі задержали внутрішню автономію з порядками подібними до римськоі республіки, але котрі були піддані Римови по всім справам внішньоі політики і були без захисту проти насильства римських чиновників або навіть усякого знатного Римлянина. Союзники, котрі належали до націй або зовсім однакових з римською, або близьких до неі, перші забажали порівнаня прав своіх, цівільних і політичних, з правами Римлян. Римляне не хотіли вступити, і справа дійшла до союзницькоі війни 90—88 рр. до Р. Хр.

Се була рішуча хвиля в історіі підданоі Римови вселенної. Коли б порівнанє прав союзників і Римлян сталось при впорядкуваню федератівних відносин, то зложилась би була невидана доси велика всеіталіянська федерально-республіканська держава, на взорець котроі опісля впорядкувались би і відносини до неі провінції, — і в історіі рано показав ся б примір величезноі держави, римськоі вселенноі (orbis romanus) рівноправноі і вільноі. На жаль, ми мало знаємо про порядок, котрий дали собі союзники повставші проти Риму. Древні історики заняті майже виключно оповіданями про пригоди вояцькі, не спинялись над такими справами. Тілько ж все таки ми знаємо, що повставші проти Риму союзники звали себе Італією і мали федеральний сенат в Корфініумі*). В сему сенаті, про спосіб вибору членів котрого ми зрештою нічого не знаємо, була вся сила конфедерації, хоча істнуванє подібноі делегації і не було зовсім новиною в старім світі. Коли б сей сенат удержав ся, то ми мали б в нему міцний початок всеіталіянського представительного правліня.

Тілько ж римський сенат нізащо не хотів допустити в свою середину федеративного представительства. Він згодив ся лишень на уступку, котра зовсім подібна до тієі, яка була зроблена плебеям, коли встановлено трибунат, — то б то союзникам, котрі зостались вірними Римови або потім відпали від Італіі, була дана рівність цівільних прав з Римлянами, а що до прав політичних, то ніякого представительства в сенаті римськім йім не давалось, а всі Італійці були допущені лишень

друга стара громада. Тим часом римська республіка постійно тряслась від страху, коли б хто не поновив царства і беззаконно вбивала дійсних чи видуманих претендентів на царство: пригадаймо історію Спурія Кассія, децемвіра Аппія Клавдія, Сп. Меллія, Манлія Капітолійського, двох Гракхів.

*) Діодор Сіціл., Бібліотека, XXXVII, 2. Рисунки інтересних монет з написом Italia див. у Vanucci, Storia dell' Italia Anticca, II, 171—176.

у народню раду в Римі, з тим, що вони були вложені в 8 або 10 нових тріб, котрі мали подавати голос після 38 старих, римських тріб, то б то тоді, коли власне справа бува вже порішеною.

Окрім політичної неправедности така постанова мала в собі і політичний абсурд, бо допущеннє всіх вільних Італіянців у народню раду на тіснім римськім форумі, то б то повертанє всеі Італіі в один город Рим могло привести лишень до того, що римська народня рада стратила всякий порядок і змисл. Се першу дало тим більше перевагу сенатови в проводі державних справ, але скоро виявилось, що невпорядковані народні масси вкупі з військом стали підпорою для всяких претендентів на діктатуру, на монархічне самодержавство. Сенат не мав сили оперти ся тим претендентам і навіть сам перший освятив початок новоі монархіі в Римі, признавши за Суллою тітул імператора, даний єму військом, і встановивши для него дожитєву діктатуру, котра мусіла служити інтересам арістократіі. Монархічне самодержавство встановилось міцно вже в часи панованя родини Цезарів. Вже Тіберій скасував позбавлену всякоі раціі народню раду, перенісши єі функціі в сенат. В сей сенат римські самодержці стали вводити і Італіянців, а потім і провінціалів, звісно між інчим і для того, щоб ослабити в сенаті республіканську опозіцію. Се було добре для розширеня в римському світі думок про цівільну рівність прав між Римлянами, Італіянцями і провінціялами, але з політичного боку добивало достатки республіканських споминів серед висшоі верстви римськоі людности.

З того часу римська держава поступала наперед в справі розширеня цівільних прав провінціалів, котрим імператори давали права римських горожан, аж поки при одному з найгірших імператорів, Каракаллі (211—217) не завершилась одна з найважнійших подій в історіі, то б то: римське право горожанства було дано всім вільним (не рабам) мешканцям римськоі держави. Ся велика подія навіть мало звернула на себе уваги сучасних Римлян (сучасні римські писателі не зволили навіть дати нам скілько небудь точних звісток про неі), але в пізнійшу добу (в. V. ст.) наслідки єі прекрасно були показані в словах поети Рутілія, обернутих до Риму:

Fecisti patriam diversis gentibus unam:
Urbem fecisti, quae prius orbis erat.
Ти виробив спільну батьківщину для ріжних народів,
Ти зробив городом те, що було перше вселенною —

і в словах Клавдіяна: »Рим дав спільне імя для роду людського« (Humanum genus communi nomine fecit).

Тілько ж сей прогрес в цівільній, горожанській рівности, котрий становить головний змисл і славу історіі Риму в усему світі, ішов фатально, від часів невдачі італійської федераціі, поряд з регрессом в справі політичної вільности. Окрім чисто

політичних причин сему помагав і дальший розвиток філософської думки греко-латинської в тім напрямку, котрий ми вже схарактеризували висше, обговорюючи грецьку філософію до тих часів, коли вона була перенесена в світ латинський. Абсолютно моралістичний світогляд розвивав ся далі в сій філософії в купі з початком космополітизму або гуманізму. Але позаяк світ, вселенна, людність тоді ще менше ніж тепер була політичною, організованою громадою, то сей космополітизм приводив лишень до індіферентізму (байдужости) до власне політичного житя в дійсних громадах. Сенека казав: »Ми обнімаємо духом дві громади (respublicas): одну велику і дійсно спільну (publicam), в котру входять і боги і люде, а другу, до котрої зачислив нас випадок народжіня, — і через се мудрець, навіть коли б він і вийшов зі своєї громади, то може залишивши один куток, перейти в другу і ліпшу.« З такими думками і маючим ідеалом само поліпшене особисто-моральне, Сенека дивуєть ся, як Катон Молодший міг не пережити кінця республіки в Римі (De Otio sapientis, VI, 1; Epistolae, 68, 2, 71).

Се значило проповідати політичну байдужість. В громадському житю космополітизм філософії римського періоду безспорно впливав на розширенє горожанської рівности і на засуд рабства, бо космополітизм філософів, як Сенека, Епіктет і др. навчав, що і раби і пани рівні по природі. В сему з філософами стали згоджуватись і юристи, як Флорентіан, Ульпіан, котрі говорили, що рабство єсть установа права народного, а не природного. Тілько ж абсолютно-моралістичний світогляд перешкаджав філософам домагатись навіть увільненя рабів у громаді. Епіктет, хоч сам був рабом, говорить що »дійсні раби се ті, хто вважа побічні для душі речі за добро, а дійсні вільні люде се ті, котрі не залежать від таких побічних річей; вони вільні навіть тоді, коли тіло їх знаходить ся під властю другого. Ось де єдина дорога, котра веде до вільности«.*)

Учителі християнські зовсім увійшли в круг подібних думок і провели їх ще далі. Будучи провінціалами, переважно Азіатцями і Африканцями, вони зовсім були чужі споминам старих республік Греції і Італії, а в той же час розрив з жидівською сінагогою відірвав їх від біблійного попівсько-пророцького лібералізму. Євангеліє признає власть цісаря, а апостол Павло навча, що »всяка душа мусить повинувати ся висшим властям, бо нема власті не від Бога, так що противляющий ся власті противить ся божій волі.« (Лист до Римлян, XIII, 1—2, порів. лист I Петра II, 13—14). Признаючи рівність усіх людей перед Христом в справах віри, (Павла Лист до Галатів, III, 25—28) апостоли в той же час не відкидають рабства громадського, кажучи рабам: »повинуйтесь панам не лишень добрим, але й жорстоким« (I. Лист Петра, II, 18—22; Павла

*) Розмови. Див. Laurent, Etudes sur l'histoire de l' humanité, III, 455—469; Janet, Histoire de la science politique dans ses rapport avec la morale, I, 239—250.

Лист до Ефесян, VI, 5—9, до Колоссян, III, 22—25, до Тимохвія, VI, 1—4, до Тита II, 9—10) »Повинуйтесь зо страхом і тремтючи в простоті серця вашого, прислугуючись не на очі саме як чоловікоугодники, але як раби Христові, виповняючи волю божу від душі, служачи щиро як Господу, а не як людім, знаючи, що кожний получить від Господа в міру добра, котре він зробив, чи раб, чи вільний.« (Павла до Ефесян, VI, 5—8).

З погляду реально-громадського гуманно-космополітична, але абстрактно-моральна постанова справи про рабство классичними і християнськими гуманістами була ступнем назад навіть проти постанови єі у редакторів жидівских старозаконних книг. Сі редактори стояли на точці національно-релігійній і вважали хоч самих жидів, але всіх, за слуг і дітей національного бога Ягве і через те думали, що жид не може держати по крайній мірі жида в вічній неволі. Біблійний закон дозволяє жидови держати жида в неволі лишень до семого року, або до року юбілейного (50-го) (Вихід XXI, 2; Левіти, XXV, 40). Мабуть такі ради зоставались більш ідеальними, як богато приписів старих азіятських книг, котрі не зовсім точно звуть ся Законами і котрі ніколи не мали в громадських справах сили наших законодавчих кодексів. Та все таки треба замітити, що по крайній мірі коло 400—300 рр. до Христа, коли складались книги приписані Мусію, в жидівській церкві-громаді національно-релігійна монолатрія (служба одному богу), коли ще не універсальний монотеізм (однобожество), привели до признаня рабства жида в жида ділом беззаконним по тій раціі, що всі жиди »слуги бога, котрий вивів йіх усіх із Єгипту, і не можуть бути проданими як раби« (Левіти, XXV, 42).

Думка стоіків і християн, що всі народи, всі люде рівні по природі і перед всесвітнім богом показує висшу проти біблії ступінь релігійного погляду, універсального, — але абстрактна від громадських відносин постанова справи про рабство усіх універсалістів була одною з причин, через котрі рабство все таки задержалось на довго, не глядючи на те, що вже від часів імператора Клавдія, при дворі котрого мали вплив вільновідпущеники, починають ся слабі юридичні заходи, щоб обмежити сваволю панів над рабами. Древнє рабство вимерло в західній Европі лишень в середні віки і не через вплив церкви і законів державних, а через упадок ремесел, при котрім раби змішались з колонами і другими на пів вільними селянами хліборобами.*)

А ми вже казали, ще істнуванє рабства приватного відбивалось і на зрості політичного деспотізму.

---

*) Треба одначе памятати, що зостанки рабства дожили і в західній Европі до XVI—XVII. ст., коли рабство було перенесене в Америку, де християне до останніх часів держали рабів-Негрів, оправдуючи се рабство між інчим тим, що Негри — потомки Хама, котрого дітей прокляв сам бог, щоб вони були рабами дітям Сема і Яфета (Битія, IX, 25—28).

Учителі християнські тільки в одній точці відкидали всяку слухняність перед начальством, в справах віри. »Подумайте, чи добре буде перед богом послухати вас більше ніж бога?« сказали, по словам автора Діів Апостольських, ап. Петро і Іван начальству єрусалимському, коли те забороняло їім ширити їіх віру. (Дії Апост., IV, 19). Сі слова стали вихідною точкою для відділу віри від політики або такого поєднаня їіх, при котрому власть церковна панувала б над світською. Але перше, то б то відділ віри від політики, церкви від держави, приходило на ум християнським учителям лишень тоді, коли світське начальство переслідувало християн, а до другого то, б то до пануваня церковної власті над світською християнські проводирі обернулись не скоро, аж тоді, коли серед церкви християнськоі виросла своя єрархія, єпіскопат та папство, котрі й заявили претензію перше на прівілегії в державі, а потім і на пануванє над державою. Ці претензії мали деякий вплив на виробку нових европейських думок про державну вільність, — але се сталось не скоро, аж у середні віки.

В перші ж часи християнства відмова християнина слухати начальства в справах віри давала єму в єго власних очах лишень одно право або скорше обовязок — стати мучеником! До того ж занятий виключно здобуванєм собі місця в царстві божому, християнин зовсім зневажав справи людськоі. Тертулліан, забороняючи християнину бути вояком або навіть державним урядником казав, що для християнина нема нічого більше далекого над справи громадські. (Nec ulla magis res aliena quam publica", гл. Havet, Le christianisme et ses origines, I, 355.)

Так багато причин приводило до того, щоб держава »римського світа« прийняла к часам Діоклетіана та Конст. Вел. політичні форми зовсім подібні до азіатських деспотій і щоб в сім світі розвились політичні думки про обовязок покорятись державному начальству, такі, яких не знав навіть і старий Восток. Інтересно, що навіть спомини про республіканську основу первісної власти римських імператорів, котра виросла через перенесенє на одну особу найвисших республіканських урядів (magistratus), послужили одним з джерел такоі думки про абсолютізм римсько-візантійських імператорів, проти котроі власне виступали восточні теоретики царськоі власти в пізнійшу добу, як ми се бачили висше. На Востоці царська власть мусіла лишати неткнутими національні звичаїі і попівські приписи, котрі звались закони поперед усего. Тимчасом по думкам римських юристів »те, що подобалось государю, імператору, має силу закона, бо постановою про єго царство народ передав єму і переніс на него всю свою власть і силу«.*)

*) Ось оригінал сеі знаменитоі тези: quod principi placuit, legis habet vigorem, utpote quum lege regia, quae de imperio eius lata est populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat. (Ульпіан в Digesta, I, titul. IV, 1. Тезу сю повторив Юстініан в своіх Інституціях, I, tit. II. § 6).

На сім грунті виросла думка, що імператор »волен від закона« (legibus solutus, absolutus). А позаяк на імператора перенесена була і релігійна святість держави, бога-Риму, то абсолютний імператор став і богом (deus), не рухаючи вже того, що по уряду верхового жреця (pontifex maximus) він мав право і над релігією. Християнство вмякшило конкретний політеїстичний дух такої думки про божественність імператора, але мало перемінило єго практичну суть, бо і воно завше признавало божественність початку імператорськоі власті, в чому зовсім упевнилось, коли імператори стали християнами. Так к часам Юстініана, коли було завершено римське право, котре перейшло в спадок і новим народам, виросла думка, котра перейшла і до нових народів, виголошена в рескріпті Юстініана до Трібоніана, що імператорська власть передана цареви богом (Deo auctore nostrum gubernantes imperium, quod nobis a coelesti majestate traditum est. Digestorum prooemia.) Імператор став паном (dominus, δεσπότης, κύριος) підданих, в значіню йіх господаря, а піддані стали єго рабами (δοῦλοι, servi).*)

Сей злив політичних думок римсько-імператорських і християнських знайшов собі повний вираз в державі Візантійській. Але ж інтересно, що ся монархічна держава зовсім не показує нам приміру легітімізму : звісно бо, що з 109 імператорів єі лишень 34 вмерли спокійно, а 12 самі зреклись престолу, 18 вмерло в тюрмі, у 18 відрізано руки або носи, 20 задавлено або отроєно. Так були міцні в Візантіі на практиці спомини восточні і римські. Легітімізм виходить річю більш новою, ніж східньою. Він виріс, звісно, на основі римсько-християнських політичних думок, але для своєі реалізації потребував тих більше сложних відносин, які склались у західній Европі в середні віки, і між інчим феодальних відносин вояцько-землевладчого (рицарського) классу до свого шефа-короля, а також скасуваня особистого рабства і всіх тих відносин, звичок і почуть, які з тим звязані у панів і у рабів.

Щоб пояснити сю нашу думку, ми мусимо трохи забігти наперед і порівняти в справі легітімізму з Візантією другі християнські держави.

---

*) Про зміст сих думок див. I. Marquart und Th. Mommsen, Handbuch der römischen Alterthümer, 2 B. II. Abth. Треба додати, що в документах законодавчих вживалось і в Візантіі іншого, мякшого терміну, ніж раб, а власне ὑπηκόος, subditus, котрий у нас перекладає ся: піддани́й, sujet, Unterthan і т. п. Але коли самі піддані обертались до імператора римсько-візантійського, то звали себе рабами єго. Навіть перші королі варварські, котрі сіли в провінціях західно-римських, пишучи до візантійського імператора, звали себе servus tuus; така термінологія перейшла і в нові держави і мови, лишень постепенно тратячи свій первісний грубий змисл відповідно тому, як старе рабство вмякшувалось і як навіть слово servus, (serf, vilanus) відділилось від sclavus. В Россіі в московський період піддані звали себе холопами царя, а в петербурський період аж Катерина II. заборонила йім підписуватись: рабъ, а звеліла писатись вѣрноподданный.

З новоевропейських великих монархій до тіпу Візантіі найбільше приближаєть ся Россія, в котрій з 23 царів від початку московського однодержавства при Івані III. до наших часів (1462—1881) убито було 6 царів (та 2 наслідники престолу), умер на чужині скинутий цар 1 (та 1 наслідник престолу вмер у тюрмі), та окрім того ще вступило на престол через «двірцевий переворот» 4 царі, — всього на 23 царів 14 переворотів, з котрих 12 так званих двірцевих. Примір середновічного, христіянсько-феодального легітімізму показує аж до самого кінця XVIII. ст. Франція, де з 33 королів від Гугона Капета до Людовіка XVI. (987—1792) убито було тілько два королі, вже в XVI—XVII в., і то з релігійного фанатізму, поки на решті в 1793 р. 1 король був присуджений на смерть народнім собором, після чого Франція вступила в добу новійших революційних переворотів (3 республіки, 2 імперіі, 2 конституційні королівства).

Англія і в сему показує орігінальну варіяцію загально-европейськоі історіі: тут з 35 королів від часу Вільяма Завоювателя (1066) по дінастичним причинам було скинутих 3 королі (з котрих 2 були вбиті в тюрмі, 1 в битві з противником), при участи парламенту було скинуто 4 королі (з котрих 2 убито в тюрмі, одного покарано на смерть парламентом, 1 умер на чужині). З часу конечноі установи парламентськоі управи, після революції 1688 р., Англія стала приміром новійшого легітімізму, констітуційного, при котрому монарх мусить бути верховним символом законоправноі держави і навіть сторожем констітуції перед партіями. Інтересно, що і в Россіі найбільше було легітімізму при трьох перших Романових (1613—1682), коли царі часто скликали земські собори.

Тілько ж яка б там не була римсько-візантійська практика, а римсько-візантійський ідеал монархічноі держави наслідували в середні віки в купі з христіянством і нові европейські народи: Германці, Словяне, Фіно-Угри.

Головний інтерес середніх віків і головна трудність йіх досліду лежить у тому, що все середньовічне житє єсть дуже сложним конгломератом явищ, з котрих одні були принесені в римський світ новоевропейськими народами, що стояли на таких ступнях розвитку, які вже давно були пережиті Греками і Римлянами, а другі здержались з часів греко-римо-христіянських і після нападу сих варварів і розвивались в йіх нових державах. В дальших статях ми будемо подрібнійше говорити про основні явища політичного порядку середньовічного і через те тепер подамо лишень загальний нарис йіх зросту, на скілько се треба для вступноі статі.

Між істориками і доси йдуть спори про те, які з середньовічних порядків у Західній Европі треба приписати »началам« римським, а які новим »варварським«, котрі не зовсім точно звуть ся германськими, бо одні з них, напр. народні ради того тіпу, який описаний в Тацітовій Германіі, були порядки спільні всім варварам, а другі, напр. порядки феодально-

класові, склались уже досить пізно після завойваня Германцями римських країн.*)

В усякім разі думки школи, котра виволила новоевропейську вільність з представительними (парламентарними) порядками з »начал« германських, тепер дуже підрізані. Нові, мікроскопічні досліди римськоі імперіі і початку середніх віків показали, що напр. зерна представительних порядків були і в римській імперіі в зборах провінціальних**), не кажучи вже про собори церковні, і ще в римські часи почали складатись і початки феодалізму, котрі і без варварів могли згодом повести до тих класових відносин, які в середні віки роздробили і ослабили центрально-державну власть і допомогли до зросту краєвоі самоуправи і парламентарізму, не кажучи вже про самоуправу муніціпальну, котра в римській імперіі була дуже притіснена після періоду розцвіту, але зовсім не була скасована ***). Тим часом ще недавно учений такоі компетенції як Фрімен уважав можливим виводити, як і Монтескіє, англійські парламертарні порядки просто від старо-германських, котрі вдержались би то в чистім виді в тих швейцарських кантонах, що мають управу т. зв. прямоі демократіі, законодавчі всенародні віча (Landesgemeinde). Другі як напр. Стебс (Stubbs), автор класичного діла про історію англійськоі конституції, дуже обмежують подібні думки, вказуючи на пізнійші історичні умови, котрі придали англійським вільним порядкам йіх характерну форму****).

*) Порівнанє народніх рад у ріжних азійських народів див. у Фрімена, (Freeman. Comparative Politiks; есть і рос. переклад п. з. „Сравнительная политика“): Герб. Спенсер, зводячи в купу народні ради ріжних племен старого світа і нового, приходить до виводу, що вільна, народня форма держави есть первісною формою (H. Spencer, Sociology t. III, есть і польський і россійский переклад п. п. „Развитіе политическихъ учрежденій). Порівняючий антропологічний дослід дуже підрізав старі націоналістичні думки про яковість відмін „начал“ (елементів, прінціпів) клясичних, германських, словянських і т. д. і розширив думку про те, що відміни в порядках ріжних народів у ріжні часи мають характер лишень історичний, при чому бувають і комбінації ріжних „начал“, то б то ступнів еволюції.

**) Добру монографію про них дав Girant, Les assemblées provinciales dans l'empire romain.

***) Постійність і зріст римських порядків і в перехідну добу, в V—IX ст. по Р. Хр., стараєть ся показати, часто з блискучим успіхом, французький учений Фюстель де Куланжу своіх многочисленних працях, котрі тепер виходять, по его смерти. під назвою „Histoire des institutions de l'ancienne France“. Германську націоналістичну традіцію, хоч дуже ослаблену, відповідно до новійших методів наукового досліду, все ще вдержує Вайтц у своїй капітальній праці Deutsche Verfassungsgeschite“, 3 вид.

****) Коротко обидві теорії виложені в ділах Фрімена і Стебса, переложених на росс. мову в книзі Э. Фрименъ и В. Стебсъ, Опытъ по исторіи англійской конституціи, перев. подъ ред. М. Ковалевскаго. Важнійше діло Фрімена: Історія норманського завоюваня Англіі, его причини і результати. (The history of the Norman conquest, its causes and results) і Стебса констітуціональна історія Англіі (The constitutioanal history of England) включно до XV. ст.

Важко не признати, що старогерманські порядки дуже перемінились з того часу, коли вони були перенесені з малих громад на великі країни, після того як германські громади або товариства завоювали провінції римської імперії, і стрітились там з римськими адміністративними порядками і підпали під вплив християнського попівства, котре в першу середньовічну добу, коли християнство ширилось за помічю королів, підпирало в нових европейських державах зачатки монархії. Розсліджуючи історію без наперед узятих думок не можна не бачити, що в першу половину середніх віків в новоевропейських державах, навіть чисто германських, не тілько розрослись клясові поділи між людністю, а і політичні ідеали і навід порядки приблизились дуже до римсько-візантійських, хоч, звісно, вже одна варварська роздробленість адміністрації не давала тим порядкам дійти зовсім до римсько-візантійського ідеалу. Навіть швейцарські демократичні тепер кантони перейшли через період класової діфференціації прав і підданства князям, так що настоювати на безперервности швейцарських Landesgemeinden від Тацітівських часів значить робити натяжку, котра не оправдує ся документальною історією. Знамениті »старогерманські прінціпи вільности», котрі проявлялись в народніх радах Тацітової Германії, коли і вдержались в новоевропейських державах після великого переселеня народів, то в усякім разі дуже атрофувались, так що новоевропейські вільні політичні порядки, коли і проявились в середні вікі в ясно означених формах класових, привілегій і земських радах, в представительних соборах, то лишень в добу дуже віддалену від великого переселеня народів, вже XIII—XIV ст.

Ми будемо говорити про се докладно в самих наших пачерках, коли нам прийде ся характеризувати середньовічні земські ради і хартії вільности. Тепер же вкажемо лишень на те, що напр. у франкській державі зараз після того як вона склалась на грунті римської Галлії, стара германська рада народня втратила і свій демократичний характер і своє політичне верховенство і обернулась у збір висших духовних і світських урядників, залежних від короля, котрий de jure вважав ся таким же самодержцем, як і імператор візантійський. Та державна вільність, котра проявляє ся в земсько-класових XIII—XIV ст. і в відповідних їм партіях, може бути названа старою лишень проти того абсолютізму, який розвив ся в европейдержавах в XV—XVI. столітях.

Але ж справді, коли ми поглянемо на західно Европу напр. в XIV ст., то побачимо скрізь досить подібні політичні порядки. Найбільше характеристичними з них являють ся класові і земські ради під ріжними назвами: парламенти, états, кортеси, ляндтаги, сойми, собори і т. і., при чому племенні відміни між народами не мають великої ваги, бо подібні між собою порядки ми бачимо у народів германських, словянських і у фінно-уральських Угрів.

Правда, в словянському світі ми бачимо в сю власне добу відміни від порядків держав романських і германських, тільки ж сі відміни виходять не з якостевої відміни національних »начал« цівілізації, а від ріжниці в часі, коли ріжні племена увійшли в історичне житє, від йіх географічних і культурних обставин і т. і., при чому против гіпотези про якостеві відміни племенних характерів говорять і відміни в політичних порядках самих Словян.

Так в XIII—XIV ст., в часи, коли в романській і германській Европі склались уже більше або менше подібні проміж себе по своїм формам парляменти, в котрі входили представителі трьох або чотирьох класів, у більшої части Словян західних ми бачимо ще перевагу власти царської, подібної до власту перших Каролінгів, з соборами або соймами арістократичними: духовних і бояр, шляхтичів ще не відділивших ся від королівських урядників. При сьому у Чехів, котрих історія втягала в німецьку імперію, сойми починають уже й тоді приближатись до тіпу німецьких ландтагів через постепенний допуск до них представителів городів, а у Поляків демократізація соймів починає трохи з годом іти лишень в напрямку вояцькому, землевладному, то б то в сойми з XV ст. допускаєть ся дрібна шляхта. Сі польські політичні порядки XV ст., котрі потім в XVI—XVII ст. розвились в так звану шляхетську демократію, можна порівняти з англійськими соборами прямих королівських вассалів, великих і малих, при норманських і перших анжуйських королях*).

Руські Словяне, розкинуті на безмірному обширі і пізнійше других вступивші в спільну европейську історію, ще і в XIII—XIV ст. більше других задержали у себе зостанків старої »демократії«, котру бачили у Словян південних візантійські писателі VI—VII ст. У руських Словян ще в XIII—XIV ст. задержувалась автономія дрібних країн (удільних князівств) і в них задержали ще стару силу всенародні збори, в і ч а, подібні до зборів Тацітових Германців; се був — »у д ѣ л ь н о в ѣ ч е в о й п о р я д о к ъ«, кажучи терміном Костомарова. Але з XIV—XV ст. Русі західні (Біла і мала, або Украіна), піддані князям литовським, котрі стали потім і королями польськими, починають набувати політичні порядки польські, котрі на решті і запанували в них після конечного прилученя Литвоуської держави до Польщі в 1569 р. В той же час Русь Восточна, Велика, зведена в одну державу князями Московськими, переходить без посередніх ступнів (коли не рахувати д у м и б о я р с ь к о і) від

*) Про віча, собори і сойми у західних Словян дивись Вл. Д ь я ч а н ъ, Участіе народа въ верховной власти въ славянскихъ государствахъ до измѣненія ихъ государственнаго устройства въ XIV и XV вѣкахъ (Варшава 1882); Л а т к и н ъ, Земскіе соборы въ древней Руси: К а р ѣ е в ъ, Историческій очеркъ польскаго сойма. Скупі покази на собори болгарські у И і р е ч к а, Исторія Болгаръ, перев. Бруна и Палаузова (Одесса, 1878) 524—525.

старих вічових порядків до таких, які мала Франція в XIV—XV ст., бо московські царі з 1550 р. починають скликати земские соборы зовсім подібні до états genèraux, бо в них брали участь духовні, шляхта і міщане*).

Для повноти картини розмаїтости словянських політичних порядків в XIV—XVII ст. ми мусимо нагадати, що одночасно зі зростом польських шляхетських соймів і соймиків і московських земських соборів в руських степах виростають козацькі громади, котрі в своїх радах (на Україні) або кругах (в Московщині) протягають традіцію старих віч, при чому на Україні сі архаїчні народні збори починають підпадати під вплив польських і класичних республіканських думок. В кінці XVII і в початку XVIII ст. в малороссійській Гетьманщині, котра стояла в підданстві царям московським, скликають ся гетьманами зїїзди висших достойників, свого роду нотаблі**).

Таким робом і в Словянщині можна знайти соборні порядки подібні до тих, які були в романських і германських країнах, тілько вони розкладають ся в інших хронологічних рямках.

В XV. ст. в романських і германських країнах, ясно визначає ся ріжниця в еволюції політичних порядків у ріжних сторонах. В одних власть государів і бюрократії почина брати перевагу над земсько-класовим представительством і самоуправою, так що постепенно доводить се представительство і відповідні єму автономні управи (напр. муніціпальні) до більше чи менше повної атрофії (упадку). Тіпом і приміром таких держав служить Франція. В других державах представительство і самоуправа вдержує ся, хоч на час теж ослабляє ся, як напр. в

---

*) Література про староруські порядки тепер досить велика. Суть діла про них неспеціальний читатель знайде в працях: Сергѣевича Вѣче и князь (2-е вид. в Русскихъ юридическихъ древностяхъ); Костомарова Сѣверно русскія народоправства і Земскіе соборы въ Московскомъ государствѣ; Латкина Земскіе соборы въ древней Руси. Для характеристики арістократичних рад в старій і Московській Руси важна праця Ключевського Боярская дума. — Про провінціальні сойми в Західній Руси в польську епоху див. Иванишева Содержаніе постановленій дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ въ Югозападной Россіи (1569—1564) і Стороженка Западнорусскіе прозинціальные сеймики в XVII в.

**) Про козацькі ради на Україні найбільше вказівок дають: Скальковскій, Исторія Новий Сѣчи і Єварницкій, Исторія Запорожскихъ козаковъ. Вплив европейських ліберальних думок на Запорожців старались ми показати у вступних увагах до „Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.“, вип. I. В загалі всякого роду ради і зїїзди в козацькій Україні заслугували би на спеціальні роботи, котрих слід жлати від українських учених, котрим доступні архіви. Роблючи сі остатні в сій вступній голові бібліографічні вказівки, вважаємо нелишнім сказати, що позаяк наші статі назначають ся для публіки звичайної а не спеціальної, то ми не маємо на меті давати повну бібліографію, а лишень вказуємо книги, котрі не важко знайти по кр. мірі в місцях, де есть висші школи, на той випадок, коли б хто з наших читателів схотів довідатись більше про яку небудь з зачеплених нами справ.

Англіі з кінця XV. і в XVI. ст., або видержує уперту боротьбу з абсолютізмом, як у Нідерландах XV.—XVI. ст., що дістались під бургундсько-габсбурську дінастію, або як у Швейцарії, де муніціпально-кантональна самоуправа, оперта спершу на імператорські прівілегії, як і в деяких других країнах германськоі імперіі, постепенно з XV. ст. доходить до свідомих республік в незалежній федерації. В XVI ст. половина Нідерландів в кінець увільняє ся від государя, котрий хотів бути там абсолютним як в Іспанії, і склада другу в новій Европі федеральну республіку, а в XVII. ст. Англія рішуче побіжда у себе королівський абсолютізм, оборонивши від него свої середньовічні вільні порядки, котрі з того часу розвивають ся відповідно новим потребам державноі управи (кабінет парламентських міністрів) і новим думкам про права особи (право петиції, воля печаті, воля совісти, пізнійше розширенє виборчих прав і т. і.).

Одночасно нідерландські і англійські вільні порядки переносять ся в Новий Світ, де з їіх сумішки розвивають ся колоніі Північноі Америки, котрі на решті в XVIII. ст., опираючись на основи англійського ж державного права, перестають піддаватись абсолютізмови не лишень англійських королів, а і самого англійського парламенту, в котрому вони не мають своіх послів. Складає ся третя новоевропейська федеральна республіка — Сполучені держави Північноі Америки, при чому в нових, вже систематичних конституціях як осібних держав тих, так і цілоі федерації, права особи формулують ся яснійше і повнійше, на основі прав англійських, але відповідно формулам новоі політичноі науки.

Така еволюція однієі частини европейських народів, удержавших у себе і розвивших старі вільні порядки, не могла зостатись без впливу і на ту частину, в котрій узяв перевагу абсолютізм монархів і їіх бюрократіі. І в сій частині зародив ся ліберальний рух, котрий, як ми бачили, оправдував себе між інчим і історичними показами на древність вільних порядків. Рух сей проявив себе ще в XVIII. ст. у Франції великою революцією з виголосом, по приміру американських Англічан, прав людини і громадянина. В XIX. ст. відповідно сим прінціпам сего нового ліберализму перероблюють ся політичні порядки всіх абсолютних держав зах. Европи і встановляють ся державні порядки у народів балканських, увільнених від турецького ярма: у Греків, Сербів, Руминів, Болгар. Всі такі не давно ще абсолютні держави стали конституційними. Тільки ж після такоі переміни виявилось, що нові конституційні держави позичили собі в старих вільних держав більше форму ніж суть, більше загальні формули прав ніж їіх основу. В нових конституційних державах установлені були центральні парламентські уряди і були виголошені права людини і громадянина, але адміністратівні уряди зостались старого тіпа, бюрократно-централістичного, і навіть розвились ще в старому напрямку, а права людини і громадянина зостались без підпори,

котру дає корпоративне житє, і без гарантій в певних порядках судових, а також в політичних звичаях, котрі виробляють ся довгими часами.

Новий науковий дослід старих вільних порядків у Европі показав власне, що в тих порядках проби обмежити абсолютізм государів і йіх урядників направлялись далеко більше в круг справ адміністративних і судових ніж державно-політичних. Виявилось також, що старі вільні порядки давали громадянам певну систему самоуправи і корпоративного житя, дуже незграбну по нашим теперішнім думкам, але таку, котра розвивала у тих громадян навичку до контролюваня ходу громадських справ, умілість самим вести сі справи, умілість на ділі користуватись написаними в законах правами. Такий дослід не тілько показав нові перспективи в науці історично-політичній, але і дав наукові основи для нових громадських змагань. Сі змаганя направляють ся до того, щоб і в нових конституційних державах ідеальне признанє за людністю певних прав стало дійсним, а в купі з тим щоб і центральний парламентарізм став менше фіктівним.

Ось де причина того, що політична археологія в Европі має такий живий інтерес і притяга до себе тілько наукових сил. В наших начерках ми ставимо собі за ціль показати нашій читаючій громаді частину з результатів, здобутих сею археологією про старе европейське політичне житє і про вагу єго для виробу новійших політичних порядків і прав. Подрібнійше ми спинились на документах, котрі в старі часи відповідали новим конституціям і котрі можна назвати, по приміру деяких англійських документів, хартіями вільности. Ми і почнемо огляд йіх з хартій англійських.

II. Середньовічні англійські хартії.

1. Політичні порядки саксонськоі Англіі.

Між державами, котрі були основані варварами в провінціях західно-римськоі імперіі, саксонська Англія може вважатись за державу більше німецьку. Римляне покинули Брітанію ще перед появою там Англів і Саксів (з 449 р.); Бріти, мало ще романізовані, були знищені Англосаксами, або вигнані, або повернуті в рабство в усій Брітаніі окрім єі західних країн. Ми можемо a priori навести, що Англосакси, оселившись у Брітаніі, перенесли туди ті політичні порядки, котрі описав Таціт у свойій »Германіі«, — тим більше, що Англосакси переселились у Брітанію не самими вояцькими товариствами (як се було з Германцями в других провінціях), а також і цілими громадами.

Ми нагадаємо тут слова славного історика про володарів і народні віча у Германців. »Германці, — каже Таціт, — беруть

собі царів зглядно до благородства, а проводирів зглядно до мужества (reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt). Тільки ж царі не мають безграничної і самовільної власти, а проводирі впливають більше приміром ніж властю. Коли вони рішучі, догадливі, коли (в битві) ідуть попереду рядів, то викликають до себе задивлінє. З решгою ні виговорювати, ні вязати, ні бити ніхто не може окрім священика.» (Germania, VII.). «Справи дрібніщі обсуждають князі (principes), важніщі — всі, але так, що і ті справи, про котрі ріша народ (plebs), обсуждають ся князями. Окрім пригод наглих, незвичайних, сходять ся в певні дні: на нові місяця або на повні... На вічах сидять оружні. Тишину встановляюють священники, котрі мають тоді і право кари . . . Потім говорить царь або князь (rex vel princeps), котрого вислухують зглядно до єго віку, благородства, вояцькоі слави, красномовства, далеко більше зглядно до єго вмілости уговорювати, ніж до права повелівати. Коли єго думки не подобають ся, то огуда показує ся галасом, а коли подобають ся, то народ трясе зброєю; се в них найпочеснійший спосіб згоди — зброєю! На сих вічах можна і обвинувачувати і починати карні справи. На сих же вічах вибирають ся і князі, котрі роблять суд по округам і селам (principes, qui jura per pagos et vicos gerunt). Йім помагають сотні дружків (comites) з народу*). Особливе благородство або великі заслуги предків дають чин князів і дітям йіх. Решта пристає до дужших і ранійше признаних. У них (Германців) не вважає ся за сором бути серед дружків (inter comites). Самі дружки ділять ся на чини по волі того, за ким вони слідують. Дружки дуже змагають ся один перед другим, хто матиме перше місце при проводиреві (тут Таціт знову ставить слово apud principem, хоч тут можна було б сказати однаково і apud ducem), а князі змагають ся про те, в кого дружків більше і сміливійших . . . Хто перемага других числом і мужеством дружків, той славен не лишень серед свого роду, а й у сусідніх племін: до того йдуть посли, того багатять дарунками, і одна слава таких часто спиня війну». (Germania, XI—XIII).

Не глядючи на славу Таціта, виписані слова єго не так то ясні. В них не досить відділені прояви житя племінного і родового або кланового**), а також не показана ріжниця між

*) Ми раді б перекласти Тацітових comites, comitatus дружинники (від староруського дружина), бо се слово точно передає суть відносин такого роду між князями і йіх помічниками, на пів товаришами, на пів вассалами, — та замісць него вживаємо слово дружки, від дружко, як звуть у нас на весілях товариша молодого, котрий зве ся князем.

**) Кельтське слово клан (або plant — власне насіня) добре характеризує громаду, котроі члени вважають ся походящими від одного предка (хоч би така думка і була фіктівна), бо клани задержались в гірській Шотландії ще в XVIII. ст. і по тім можна судити, що таке були громади, котрі Римляне звали gentes (словянські роди).

царями (reges) і князями (principes) та проводирями (duces). Лишень супоставляючи Тацітову термінологію з Цезаревою, та по аналогії, можна думати, що князі були нормальними начальниками кланів, царі були більше почесними главарями племін, котрі складались із кількох кланів, а проводирями звались старші над охочими вояцькими товариствами (comitatus), котрі мали за ціль напади на сусідів, а також начальники кланового або племінного війська в часи війни. В обох випадках чин проводиря міг сходитись з чином князя або царя, хоч міг бути і окремим від них.

Хоч з початку фактична сила проводиря могла держатись лишень на виборі від громади або племени або на признаню дружками, тількож вона мала в собі зерно пізнійшого абсолютізму начальників, а надто коли власть проводиря повторно вдержувалась в одній сімйі в купі з чином князя або царя. Такого роду проводирі-князі і проводирі-царі були по більшій части начальники тих вояків, котрі позавойовували ріжні провінції римськоі імперії і заоснували там варварські держави. Такого роду проводирі були і між тими, котрі оснували в Британії ріжні англосаксонські держави.

Англосаксонський писатель VIII. в. Беда, що написав церковну історію своіх земляків Historia Ecclesiasticagentis Anglorum, до 731 р.) малює нам політичні порядки старих континентальних Саксів ось як: »Старі Сакси не мають царів, а лишень багато старшин, (котрих Беда зве по латинському чудно — satrapae), котрі начальствують кожній над своім родом (suae genti praepositos). Коли приходить ся до війни, ті старшини кидають жереб, і кого жереб покаже, того й слухають ся як проводиря на час війни; а після війни всі старшини стають рівними по власти.« Супоставляючи сі слова з тим, що знаходимо у Таціта, Цезаря і в літописях англосаксонських, можна думати, що слово satrapa у Беди відповідає слову princeps у Тацита і ealderman (старий, старшина), котрим літописі англосаксонські звуть тих двох начальників, що привели Саксів у Вессекс (495). Се слово очевидно значило голову клана. Але ж літописі англосаксонські вживають і другого терміну heretoge (нім. Hertzog) котрим звуть Генгеста і Горсу, перших, котрі привели Саксів у Кент (449). Беда передає слово heretoge словом dux, котре мусить відповідати Тацітовим начальникам охочих товариств, — comitatus.

Власть таких двох родів начальників, земських і вояцьких, мусіла зміцнитись серед Англосаксів у новій країні, Британії, бо потреба боротись з Брітами мусіла підпирати диктатуру, а важність начальників при поділі новозавойованоі землі мусіла піднімати їйх авторітет і окрім того скупляти в їйх руках здобич і рабів. Скоро прибавив ся вплив римсько-християнських політичних думок, після того як Англосакси почали (з 597 р.) вихрещуватись у папських міссіонерів, котрі маючи ін-

терес в підпираню королів, скрізь проповідали божественний початок їіх власти. Не без наслідків у сему мусів бути також примір франкських королів, що ранійше підпали римсько-християнському впливови, в сімях котрих королі англосаксонські брали собі іноді жінок християнок.

Уже ельдормени Цердик і Кинрик, переселившись у Брітанію, взяли собі тітул царів або королів (rex, cyning). Претензіі на абсолютізм вбільшились у християнських королів, а надто в тих, котрі претендували на власть над усею англосаксонською Брітанією і над кельтськими князями західньої Брітанії і Шотландії. Так Освальд, король Нортумбрії (634—642) писав свій тітул так: »всеі Брітанії імператор, поставлений богом« (totius Britaniae Imperator ordinatus a Deo). Королі Вессекса, котрі дійсно з'єднали всі англосаксонські держави (827) і приняли підданство (commendatio) кельтських князів (924), вже присвоюють собі римські імператорські тітули: Imperator, Caesar Imperator Augustus і навіть візантійский Basileus. Так далеко відійшли государі англійські від тих кланових, на пів виборних начальників, котрих Беда назвав чудненько сатрапами, видимо вважаючи за багато звати їіх і reges і principes.

Відповідно такій переміні політичній наступила переміна і соціальних порядків серед Англосаксів у Брітанії. По словам Нітгарда, Франка, що описував житє тих Саксів, з котрими воював ся Карло Великий, у сих Саксів були ще три класси: благородні (edhilingi, nobiles) вільні (ingenuiles) і раби (lazzi, serviles). Початки таких классів бачимо вже в Тацітовій Германіі і англосаксонська термінологія вже рано відріжняє благородного (eorl) і простого чоловіка (ceorl, нім. Kerl), а також рабів, котрі набирались найбільше з покоряємих Брітів. Війна а також вбільшуванє власті королів, їіх дружків (gesindes, comites) і потім їіх слуг дворових (Thegn, Thane) і урядників мусіли вести все до більшого виділу зо всенародної землі (folkland) участків землі відписаної (bookland) в осібну власність панства, котре виділялось з маси вільних людей.*)

Характеристично, що коли встановлялась політична єднота англосаксонська під королями всеі Англіі (totius Angliae), то стара назва eorl, котра означала благородного, або кажучи словянським словом, земського боярина, заміняє ся назвою королівського слуги, чиновника (minister від manus — рука), thane, і сим словом зве себе англійський арістократ в переднорманську добу.

Треба завважити, що під урядом сих королів Англія в одному випередила всі другі новоевропейські держави: коли не числити кельтського Вельса (Валліса) і півкельтськоі Шот-

*) Примір такого виділу мусіли перш усего подавати відписи землі на церкви і манастирі.

ландії та остр. Мена, то властиво Англія вже в IX в. показує ся політично поєднаною. Напади Данів тому не шкодять, а напроти підпирають оборонну діктатуру Альфреда Вел. і єго дінастії серед Англічан, а Дани вдовільняють ся землею, котра їм відступлена, признаючи верховне головенство англійського короля, до того часу, коли вони зближають ся з Англічанами на стілько, що входять просто в число єго підданих (924). Навіть хвилеве завоюванє Англії скандінавським королем Канутом Великим (1016—1036) помагає політичному поєднаню Англії, а не шкодить єму, бо сей король всеж таки зве ся королем Данії і всеі Англіі, і коли єго велика держава, що не мала ніякого природного звязку в частинах своіх, розпалась після него, і дінастія Альфреда Вел. вернулась у батьківщину, то вона тим більше без перепони почина урядувати над усією Англією.

Се первенство Англії перед другими середньовічними державами Европи з огляду на політичне поєднанє, котре по части виходило з єі невеликого обширу і островного стану, важне по своєму впливу і на другі політичні видносини. Коли б уже вважати, слідом за філософами історії націоналістичної школи, державну єдність за річ римську, то треба б було сказати, що найбільш германська держава з числа заложених по колишнім римським провінціям дійшла ранійше других до сего римського ідеалу!

Відповідно такій переміні власти начальників змінив ся і характер народнього віча у Англосаксів. Людність Англії тепер являє ся нам правильно зведеною в тіснійші і ширші группи, з котрих кожда мала своє віче (gemot, німецьке Gemeinde, громада) з більшою чи меншою компетенцією. Громади сільські, (tun, новоангл. town) і укріплені міста, городи, (burk, новоангл. borough, нім. Burg) мали часті віча, періодичні і надзвичайні, для своіх справ і для участи в суді, навіть тоді, коли він робив ся від імени феодального пана або короля суддями, котрих вони назначали, а в вільних громадах і для вибору старшини громадськоі (tungerafa) і завше для вибору єго помічників. Певне число громад складало сотню (hundred), котра ставила примірно 100 вояків, або збройний оружний округ (Wapentake, від wapen — зброя, нім. Waffen) в колишніх данських округах, і відповідала Тацітовому pagus. Сотня мала своі віча щомісячні, на котрі приходили старшини і вибрані посли громадські; віча ті мали компетенцію судову і фінансову (розклад податків). Кілька сотень складали шер (shire) або графство, з котрих деякі були перше королівствами. На чолі їіх стояли ельдормени, котрих назначали королі в купі з радами національними і котрі командували краєвим військом в часи єго збору, і шеріфи (shiregerafa, новоангл. sheriff), котрих назначали королі переважно для збору податків краєвих і державних. Віча в графствах (shiregemot) в другій половині англосаксонського

періоду бували по закону два рази на рік і владжували справи судові, фінансові і навіть церковні, бо на них бували і висші церковні достойники краєві.

Самоуправа державна виявлялась радами національними, котрі звались witenagemot (wite, новоангл. — wise, нім. weise, мудрий, відущий; witenagemot — збір відущих) а також mycelgemot — великий збір, або mycel getheaht (нім. Gedacht) велика дума.*) Склад сих зборів видно в їх назві: Witena—gemot. Се не всенароднє віче, а збір людей, котрі офіціально признані за більше відущих, хоч формули тогочасні про деякі з тих зборів котрі збереглись в літописях і актах, говорять і про народ в таких напр. словах: »в присутности народу«, — або »в загальнім зборі народу« (cum praesentia populationis, populi generalitate) і т. і. Проф. Фрімен дума, що в теорії всякий вільний Англічанин міг приходити на вітенагемот, але на ділі там були присутні висші достойники духовні і сьвітські, приближені короля і найблизші до місця збору люде. Про теорію в ті часи говорити трудно. Фактичні свідоцтва, які дійшли до нас про вітенагемоти в малих королівствах і потім в усій Англії, говорять, що звичайно склад сих зборів був далеко не демократичний.**)

Випадки, в котрих говорить ся про присутність народа (populi, plebis і т. і.) на вітенагемотах, належать до пригод надзвичайних, як вибір або посвята короля, ствердженє законодавчих збірок і т. і., коли і в інтересах самого уряду було скликати як найбільше люду, не стілько для обради справи, скілько для того, щоб обявити народови постанову приняту королем з єго радцями, бо в ті часи другі способи публікації були трудні. Або се були пригоди революційні, як переміна короля, коли заінтересоване сторонництво являлось зі своїм військом, приводило як найбільше своїх прихильників і всилювалось надати своїм учинкам як найбільшє загальнонародній характер. Звичайні ж збори вітенагемотів були немноголюдні і далеко не демократичні. Так напр. звістки про такі збори в королівстві Мерсії показують такий склад: пять епіскопів, від пяти до шести ельдорменів (principes, duces) і стілько ж тенів (ministri). В X ст. на вітенагемотах зєднаної Англії звичайно було: 2 архієпіскопи, 2—4 кельтських князів, 17 епіскопів, 4 аббати, 12—15 ельдорменів, 50—54 тенів.

Компетенції таких зборів не були означені ніяким законом і через те залежали від випадків і на ділі були дуже широкі. Вони обнімали власне всі справи сьвітські, а часто навіть і церковні, бо на вітенагемотах сиділо і все висше священство.

*) По латинському сі збори звались також різно: commune consilium, curia magna, assisa generalis, placitum omnium liberorum et hominum і т. д.

**) Звістки про 147 вітенагемотів з 698 до 1066 р. зведені в праці Kemble, The Anglo-Saxons in England, 2 т., 1849, есть і німецький переклад. Є се взагалі найкапітальнійша робота про історію Англії в саксонську добу.

Закони звичайно обявлялись з такими формулами: »по раді і думці епіскопів з усіма ельдорменами і більшости мудрих«. Королівські грамоти, котрі дарують землі, свідчать про те, що вітенагемоти прикликувались до санкції сего подарунку частин землі народньої, напр. в ось якій формулі: «Я, Erберт, божою ласкою король західних Саксів, за згодою і спільною радою епіскопів і князів моіх і старшин усего мого народу (totus plebis meae seniorum) звелів написати сю грамоту» і т. д. В накладі податків, в постановах про мир і війну, про військо і флот видно теж участь вітенагемотів. Звісно кілька пригод, коли вітенагемоти являлись верховним судом, котрий скидав і виганяв висших урядників. Вітенагемоти вибирали ельдорменів, а іноді й епіскопів. Коли вітенагемоти не завше вибирали королів, то збір йіх був потрібний, щоби признати престолонаслідуванє. Звісно не мало випадків, коли вітенагемоти вибирали короля з числа осіб правлящої дінастії або скидали королів. Формули, котрі вживались в таких пригодах в записах, носять ознаку найбільшого в порівнаню з другими демократизму, напр.: »зібрались магнати і народ усего царства і після докладної обради, по однодушній згоді всіх, N. N. прогнаний з царства, а M. M., із царського роду, вибраний у царі.« В кількох з таких пригод говорить ся і про мудрих (Witen) і міщан (burhwara) Лондона.

Про всі ті порядки, котрі ми схарактеризували висше, можна сказати, що вони тим дальше відходили від тіпу описаного Тацітом і Бедою, чим більше ми будемо відходити від простійших порядків, громадських, до складнійших, державних. Подібне можна сказати про державні порядки і в других варварських державах зараз же після того, як варвари взяли провінції римської імперії. Дальша доля порядків англійських мабудь була б подібна до долі порядків більшої частини держав континентальних, коли б не островний стан Англії, а ще більше коли б Англія не підпала новому завойованю, норманофранцузькому, котре внесло осібні варіації в розвиток англійських середньовічних порядків. Спершу сі варіації сприяли зростови королівської власти, а потім дали орігінальний напрямок оппозиції проти неї, котрий сприяв зростови всенародної вільности.

2. Державні порядки норманської Англії і перші хартії вільности.

Завойованє Англії офранцуженими Норманами (1066) під проводом розумного і енергічного герцога Вільяма, котрому історія залишила назву Завойовника, придало політичній єдности сеї країни ще нову ознаку римської держави, сильну королівську власть, якої тоді не було нігде в західній Европі. Державні порядки Англії часів Вільяма Завойовника

треба вважати за реакцію против континентального феодалізму. Вільям, сам вассал короля Франції, як герцог Нормандії, добре бачив слабі боки королівської власти свого континентального сюзерена і в новому для него королівстві, котре він міг упорядковати по своїй волі, опираючись на військо скликаних ним авантурників з французьких Норманів, Французів і Фламанців, зовсім від него залежних, він не хотів бути таким же безсильним, яким був французький король у себе перед своїми могучими вассалами, панами в своїх провінціях. В сім напрямку Вільям був підпертий і тодішніми заступниками просвіти, духовними, котрі у Франції стояли на чолі противу-феодальної реакції.

Дуже важно, що завойованє Англії Вільямом сталось тоді, коли у Франції ішов рух, котрий мав за ціль вкоротити найгіршу ознаку феодального порядку, баронську і рицарську війну, вкоротити через божі перемиря (treuga Dei), правила про котрі встановляли собори духовних в 1041—1095 рр. Тілько ж сі божі перемиря могли на ділі вдержуватись лишень або охочими спілками, котрих проби робились на континенті в XI ст., але котрі потребують дуже великого морального розвитку у громадян, або силою королів, котрі від себе обявляли, а надто по просьбам міщан, мири королівські (pax regia). Королі XI ст., не маючи ні земель ні грошей ні війська, були на ділі безсильні оберегати свій мир, так що приватна, рицарська війна і к у л а ч н е п р а в о держались на континенті західньої Европи до самого кінця середніх віків, поки цілий ряд обставин і пригод політичних, соціальних і технічних (зрість артіллерії) не зробив рицарство безсильним перед королями.

Явившись у Англії з благословенством папи, як законний по дінастичним рахункам наслідник благочестивого англійского короля Едуарда Сповідника, Вільям I. завше дружив з більш освіченим духовенством, з котрого брав собі і висших державних урядників*). Владжуючи феодальні порядки в Англії після саксонського бунту 1067 р., Вільям мав на ціли, звісно, перш усего свої користі, але при тому не були єму чужі і певні політичні ідеали: забезпечити в державі порядок і спокій, охоронити слабшого від насильства більших феодалів і встановити в державі пануванє спільного закону над усіма.

Для сего Вільям, роздаючи своїм воякам землі забрані у саксонських магнатів, і назначуючи де кого з них на уряди в краєвій адміністрації, не попустив ні дуже великих земельних участків, а ще менше концентрації їх у однім місці, ні того, щоб в одних руках зійшлась сила адміністратора і великого земельного власника. Найбільше обдаровані ним люде по-

*) Звісний своєю вченістю і благочестем Ланфранк (родом Італіянець), аббат манастира св. Бека (В е с — коса в морі) в Нормандії, а потім архієпіскоп в Кентербері і прімас Англії був другом Вільяма і верховним суддею-намісником (justiciarius) при нему. Окрім того всі канцлери в часи Вільяма I. окрім одного, були з епіскопів.

лучили земельні участки в 12 або навіть в 21 графствах, так що ніколи уряди начальників графств не могли злитись з дідичною земельною арістократією і стати державами в державами, як на континенті. Окрім того право приватної війни і будованє приватних кріпостів були заборонені Вільямом; усі землевладці, великі і дрібні, прямі королівські вассали і підвассали були обовязані присягою прямо королеви. Щоб більше втвердити власть короля над вассалами корони, вся земля була признана в прінціпі власністю корони, саксонські землевладці мусіли викупити у неї свої землі, а всі вассали получити на них від короля документ (breve); на далі перехід землі в спадщину обложений був досить великим податком на користь корони, котра получила таким способом і великий авторітет і зиск.

Низшу адміністрацію і суд Вільям залишив стару, саксоньску, при котрій, як ми бачили, людність краєва мала певну самоуправу, — та в ті часи ніякий царь не знайшов би стілько урядників, щоб упорядкувати всю адміністрацію і суд на лад централістично-бюрократичний. Осібна бюрократична порода мусіла в Европі вирости поволеньки. Але в горі держави Вільям установив правильну сістему догляду за адміністрацією, руководства судом, а надто порядкуваня фінансами, сістему строго бюрократичну, подібну до римсько-візантійськоі. Центральним місцем єі була королівська палата (curia regis) з висшим урядником — головним суддею (capitalis iusticarius), котрий був alter ego короля, і з фінансовим урядником, котрий получив потім імя Scacarius (Exchequer) від стола подібного до шахматної доски, за котрим він вів свої рахунки, з секретарями, з котрих головний звав ся cancellarius, з верховними суддями, до котрих поступали всі процеси в апеляційнім порядку і котрі часами обйіздили державу. Скелет сеі висшої бюрократіі зостав ся в Англіі і доси, як і многі єі терміни*).

Вітенагемоти не були зовсім скасовані Вільямом I. Подібне не могло в ті часи прийти в голову ні одному найбільшому деспоту, бо тоді ще ніхто не ставив прінціпіально справи про верховну власть між королями і народом. Такі збори, як вітенагемоти, не були противні королям і могли бути їх знарядом. Зараз побідивши свого супірника Гаральда Вільям I. скликав звичайний саксонський вітенагемот, котрий признав єго королем. Розуміє ся, що після саксонського бунту 1067 р., погибелі і експропріації важнійших тенів саксонських старий вітенагемот утратив свій змисл, але Вільям I. усе таки скликав іноді ради своіх важнійших бояр, ради, котрі під латинською назвою consilium фактично майже зливались з curia regis, а окрім того скликав своіх прямих вассалів на зйізди до

*) Памятником роботи королівськоі адміністрації в Англіі в часі Вільяма I. зостав ся реестр названний Domesday-Book (книга божого Дня або Страшого Суду), земельно-служебний катастр, котрий написати зробило б честь і новійшим статистикам. Нічого подібного середньовічна Европа не виробила ні в одній державі.

свого двора, котрі були в купі і пирами і смотринами; тут король міг і радитись, звісно, з більше вельможними і улюбленими від него людьми. Такі зйізди переважно бували в великі празники і звались curia de more (придворні збори по звичаю); Вільям на них показував ся в королівській короні.

Всі такі збори не перешкаджали при Вільямі I. самодержавству короля, а зйізди вассалів були для него навіть пригодою показати себе в усій своїй силі, як напр. на зборі вассалів у 1086 р. після редакції Domesday-Book, коли Завойовник приняв ще раз ленну присягу своїх вассалів за землі вписані в той реєстр. В законах, котрі дійшли до нас від Вільяма I., він говорить як самодержець: предписує, велить, забороняє, постановляє від себе (praecipio, prohibeo, або в множ. числі volumus, praecipimus, statuimus). В двох-трьох випадках говорить він про згоду епіскопів і світських вельмож (consensu episcoporum et principum) і лишень одна постанова оголошена Вільямом I. як результат »спільної ради і ради епіскопів і всіх світських вельмож царства« (communi concilio et concilio episcoporum et omnium principum regni) — се постанова про компетенцію світського і церковного суду. Се була справа делікатна і вимагала старанного обсуду людьми знаючими звичаї і канонічне право, а також як найбільшої публичности. Тілько ж не треба дуже складатись у тексті сеї постанови на слова »спільна рада« (communi concilio) і уявляти собі раду ту дуже демократичною. Формули франкські VII ст., котрі говорять про ради зовсім арістократичні, як про »спільне віче народу« (conventus generalis populi) мусять бути нам тут пересторогою*).

Ради магнатів і спільні зйізди вассалів часів Вільяма I. мають лишень ту вагу для дальшого зросту вільности в Англії, що вони все таки піддержували в ній звичай національних зборів. Тілько для того, щоб вони розвились в пізнійші англійські парламенти, треба було осібно сприяючих обставин. Хоч і як чудно може показатись на перший раз, а в числі тих обставин важне місце займає власне та велика сила, котра була

*) Арістократичний характер сих франкських зборів, що не мали нічого спільного з вічами Тацітових Германців, прекрасно показаний у Fustel de Coulange, Histoire des institutions de l' ancienne France. La monarchie franque. Докладні звістки про встанови Вільяма I. знаходять ся в названих висше капітальних працях Freemann, History of the Norman conquest і т. д. і Stubbs, The constitutional history of England. Покази документів про ради і зйізди старої Англії зведені в праці Parry, The parliaments and Councils of England (1849). З загальних оглядів історії Англії назвемо тут як найбільше приступні Lappenberg, Geschichte von England (продовженє Pauli і Brosch); коротшу але живу Green, History of English people (есть рос. переклад); з праць юристів назвемо Gneist, Englisches Verwaltungsrecht і Englische Verfassungsgeschichte (есть рос. переклад — Исторія государственныхъ учрежденій Англіи); Glasson, Histoire du droit et des institutions politiques, civiles et judiciaires de l' Angleterre, comparés au droit et aux institutions de la France.

вироблена Вільямом І. для корони королівськоі, сила, якоі в ті часи корона не мала нігде в зах. Європі. Вільям І. створив ту силу і для себе особисто, бо він був людина властолюбива і здирчива, хоть і щедра, і для центральноі державноі власти в загалі.

Більшість сучасних Вільямови І. людей видимо нічого не мали проти єго абсолютізму, а найбільше образовані з них, духовні, навіть помогли єму розвиватись. Але монархічний абсолютізм має слабий бік у тому, що при нему хід державноі машини занадто залежить від особистого характеру царя державця. Тим часом уже найблизший наслідник Вільяма І. на престолі Англіі, син єго Вільям ІІ. (Рудий) не мав добрих ознак батька, і в єго руках сильна власть Завойовника стала тяжким для людности жерелом насильства і грошевого здриства. Подібне повторилось не раз при дальших наслідниках Завойовника.

Скривджені таким деспотизмом не могли і пробувати противитись єму кожний нарізно, як се могли робити дужі барони континенту. Англічанам зоставалось одно з двох: або склонитись під ярмом деспотизму, або стати против него сполученими силами в імя спільного права, котре б не порушаючи в королівській власти і встановах, що єі окружали, того, що потрібне було для державного добра, відняло у неі деспотичний, злостно-капризний і здирливий характер. Позаяк англійська середньовічна громада все таки не мала доволі звички до неволі, яка виросла в Азіі і в Візантіі, а до того ще й королівська власть Англіі не мала в своіх руках таких сил, як власть римських імператорів і головно йіх війська, то перед Англією стала друга з показаних висше альтернатів. Ось у чому був головний добрий наслідок тієі сили королівськоі власти, яку створив Вільям І. Англія переживши ранійше других західно-европейських держав правильну сістему королівського абсолютізму, ранійше других мусіла приступити і до того, щоб сістематично ж єго урізувати.

Се головна, більше загальна причина зросту вільних порядків у Англіі. Але поки вона дала себе знати, проявились другі, часткові, з котрих деякі навіть можна назвати припадковими. Історик не може легковажати і йіх, бо реальне житє не є логічна схема, а складаєть ся з прояв найріжнійших.

Державна вільність — ростина дуже ніжна. Звісно, рух до неі зароджує ся з певних загальних обставин історичних на грунті потреби загальнолюдськоі. Але вона осягаєть ся лишень при особливо сприяючих обставинах. Ми бачили, що вона не вспіла вирости на Сході, не могла вдержатись у классичному світі ні в більшій частині середньовічних італіянських республік і в більшій части нових европейських держав, а розвилась лишень в Англіі, Швейцариі і Нідерландах.

Можна думати, що загальні умови історичного розвитку західно-европейських народів, а власне боротьба классових привілегій і земськоі автономіі з абсолютізмом королів, освічена теоретично суммацією культурних впливів біблійного ліберализму і республіканських споминів классичних і італіянських серед-

ньовічних, а також прикладом до політики вільности думки, котра взяла нарешті гору в науках, привели б таки всі ті народи до свідомої політичної вільности. Тільки ж нам важко було б собі і уявити, які б то були форми тієї вільности, коли б середньовічна вільність не зосталась і не розвилась постепенно в Англії з Шотландією, в Швейцарії і Нідерландах. Найбільше важний був для других европейських країн примір Англії, як держави більшої ніж Швейцарія і Нідерланди, а до того все таки монархічної, а не відрізненої від других подібно федеральним республікам Швейцарській і Нідерландській. Ось через що для історика політичної волі так важні всі особні умови житя сих трьох держав: Англії з Шотландією, Швайцарії і Нідерландів, умови географічні і історичні, котрі дали можливість зберегтись і розвитись середньовічній вільности.

В Нідерландах справі вільности помогло на пів морське становище країни серед двох монархічних сістем, французької і австроіспанської, з котрих ні одна не вспіла міцно захопити сю країну ранійше, ніж обидві вони стали воюватись проміж себе за пануванє в західній Европі. В Швейцарії гори (котрі одначе самі по собі не повели ще за собою вільности напр. в Тіролю) помагали людім оборонятись від централістично-абсолютних замірів австрійських князів, коли тим часом становище Швейцарії на дорозі між Германією і Італією давало Швейцарцям можливість зручно лавірувати між спорящими проміж себе панством і імператорами і уривати собі прівілегії, а в той же час провадило в сю країну культуру південну і північну, а з нею і свідомість.

В Англії помогло зростови вільности єі островне становище, котре робило менше потрібними діктитуру і постійне військо, а також ті відносини, які встановились в сій країні в наслідок норманського завоюваня. Про важнійші з них ми сказали висше. Треба ще сказати про подвійність стану англійських державців як королів Англії і князів ріжних країн у Франції, вассальних тамтошнім королям. Ся подвійність роздвоювала і енергію королів у Англії. Нарешті мають свою силу і зовсім припадкові пригоди дінастичні і конкуренція за престол Англії між ріжними прінцами, потомками Вільяма I. Ся конкуренція кілька разів робила престол Англії de facto· виборним і нагадувала царям і народови про верховні права остатнього.

Вже по смерти Вільяма I. (1087) підняв ся спір за наслідуванє престолу, бо Завойовник не хотів передавати корону Англії старшому синови свойому Робертови, котрий повставав проти батька вкупі з баронами Нормандії. На смертній постелі (в Нормандії) Завойовник назначив Робертови лишень Нормандію, а Англію віддав другому синови Вільямови II. котрий поспішив ся пойіхати в Англію і там опер ся більше на Саксонців ніж на Норманів. Роберт, досить авантурний по характеру, нарешті лишив Англію брату, а сам пішов у хрестову війну в Палестину. По смерти Вільяма II. (1100) Роберт опять міг заявити свої права на корону Англії, але третій син Завойовника

Генрих поспішив ся зібрати своїх прихильників, обявити себе королем Англії і коронуватись, хоч при тому було дуже мало присутних, навіть духовних. Позаяк такий вступ на престол мав характер узурпації, то Генрих I. мусів шукати собі популярности в обіцянках поправити те, що пороблено було в часи гнітучого і здирливого урядуваня Віляма II., котрого всі не терпіли, а надто духовні за єго безцеремонне здирство. Генріх I. зараз після коронації видав маніфест, котрий уважає ся за першу хартію про вільність в Англії*).

Хартія ся починаєть ся словами:

»Генріх, син Вільяма короля, по смерти брата свого Вільяма з божої ласки король Англічан, бажає здоровля всім вірним.

»Знайте, що я з божого милосердя і за спільною згодою баронів усеї Англії коронував ся на короля сего королівства, і позаяк королівство було притіснене неправедними податками, то я з пошани до бога і з любови, котру до вас маю, перш усего роблю святу церков божу вільною, то б то не буду ні продавати ні віддавати в найми (церковні маєтки і уряди), ні в випадку смерти архіепіскопа або епіскопа або аббата не візьму нічого з маєтків церкви, ні з людей єї, поки не вступить в неї наслідник. І всі лихі установи (malas consuetudines), котрим королівство Англії було неправедно пригнічене, я касую».

Таким способом перша »вільність« давалась церкві, тоб то власне духовним урядникам. Ся вільність була в касованю самовільного забору королем у свої руки маєтку церковного в часи вакансії місця архіепіскопа, епіскопа і ігумена манастирського. Уступки, які далі дає король людім світським, також далекі від загальних формул про вільність, які бачимо в нових конституційних хартіях. Се обмеженє переважно економічних утисків, котрі робив попередній король своїм прямим вассалам, котрих маєтки вважались за власність короля, а через те король позволяв собі вимагати від них податки, переслідувати їіх а також керувати долею сиріт, дочок вассалів, їіх удов, вступатись в грошеві обовязки вассалів і т. д. По таким точкам Генріх I. обіцює ріжні полегкости і усуненє старих утисків. Загальний політичний характер має лишень одна заява, котра

*) Хартія Генриха I. збереглась в списках XII. і XIII. ст. Два списки з XIII. ст. звуть єї De libertate ecclesiae et totius Angliae observanda (про вбережене вільности церкви і всеї Англії) і Carta regis Henrici primi de libertatibus, concessis Anglis (хартія короля Генріха I. про вільности відступлені Англічанам). Очевидно, що се назви, котрі відповідають XIII-му ст., часам свідомих споріе з королями за вільність, перенесені заднім числом на хартію XII. ст. Нові, приступні всім виданя хартії Генриха I. як і других подібних див. у Stubbs, Select charters and other illustrations of english constitutional history і у Bemont, Chartes des libertés des anglaises (1100—1305) в Collection des textes pour servir a l' étude et a l' enseignement de l' histoire, publiées sous les auspices de le Société historique.

власне нагадує про прерогативу королівську, а не про вільність підданих. Се наказ вдержувати кріпкий мир в усему царстві і обіцянка охороняти єго. До новійших думок про політичну вільність підходить лишень один параграф хартії Генріха І.: »вертаю вам закон Едуарда короля (Сповідника) з перемінами, котрі зробив батько мій по раді з баронами своіми« (consiolio baronorum suorum).

Власне ніякого кодексу законів Едуард Сповідник не видавав, і коли при Вільямі І. в 1070 р. читали прилюдно кодекс під назвою законів Едарда, то се мусів бути звод, котрий видав Канут Вел. на основі давнійшого кодексу Едуарда. Слова »закон короля Едуарда« значили для сучасників Генріка І., а надто для Саксів, старі, привичні йім і через те добрі звичаі і постанови, котрі ламались часто волею новійших королів, а також і все те миле для Англічан, що вони могли собі уявити в громадських порядках*). Слова »закони Едуарда«, про поновлінє котрих говорили королі і піддані в Англіі не раз і потім, були на певну частину фікцією, котра оживала в думках Англічан в тяжкі часи королівського деспотизму і помагала Англічанам добиватись власне нових прав під видом повертаня старих. Історія знає чимало таких фікцій з тих часів, коли новійша думка про поступ не істнувала і коли люде в загалі поставляли ідеал по заду, а не по переду**). Слова хартіі Генріка І. про те, що переміни в законі Едуарда зостануть ся лишень ті, котрі зроблені батьком єго за радою баронів єго, мають в собі теж частину фікції, бо Вільям І., як ми бачили, рідко коли видавав закони за радою баронів. Сі слова не треба брати на стільки в змислі ретроспективнім (як се роблять історики, котрі всилюють ся вивести вільні порядки зі старовини як найбільше сідоі), скільки як обіцянку на дальші часи видавати нові закони, котрі б переміняли status quo, по згоді з баронами.

Сю хартію Генріха І. підписали свідки, немов поручники: два епіскопи, один кандідат на епіскопа (electus) і шість баронів.

Хоч і як мало справжніх вільностів мала в собі хартія Генріха І., король сей, втвердившись на престолі, почув свою силу і вправляв самодержавно. Він навіть хотів знівечити копіі своєі хартіі 1100 р., так що вони стали дуже рідкосними. Тілько Генріх уподобляв ся до свого батька, а не до брата, то б то був людина хоч і тяжка, але розумна, сурьозно дивив ся на свій чин королівський, розумів єго обовязки. Через се більшість

*) Спомин Едуарда був однаково милий і для Саксів і для Норманів: для перших тому, бо се був остатній саксонський царь, для других тому, бо він жив довгий час у Нормандіі, усвоів норманські звичаі, був свояк Вільяма І., котрий уважав себе єго законним наслідником. Побожність робила Едуарда надто милим для духовних.

**) У нас на Вкраіні такою фікцією були вільности, буцім то получені козаками від Стефана Баторія. Історики і доси говорять про них, хоча в документах Ст. Баторія нема й сліду йіх.

підданих була задовольнена єго довгим царюванєм (1100—1135) а особливо Сакси, що почали відпочивати від нагніту норманських баронів, котрих король строго держав у межах закону. Генріх систематично піднімав у чинах людей невельможного стану, випереджаючи в сему французьких королів кінця середніх віків. Звичайні за Вільяма I. зйїзди вассалів (curia de more) Генріх I. скликав менше регулярно і з сего боку держав себе ще більше абсолютним монархом, ніж єго батько. Тілько все таки ті зйїзди вдержувались. Окрім того в часи Генриха I. розріс ся новий елемент громадський, котрий потім получив і політичну силу — міста (городи, бурги), котрим Генріх давав грамоти на певну самоуправу (грамоти Лондону і Йорку див. у Stubbs. Select Charters).

Але по смерти Генріха I. випадки впять зробили корону Англії de facto виборною. Генріх I. не лишив по собі синів, і за наслідуванє єго корони підняв ся спор між єго племінником по сестрі Степаном, графом Блуа, і дочкою єго Матільдою, що була перше за мужем за римсько-німецьким імператором і звалась імпературицею, хоч тепер була замужем за Готфрідом Плантагенетом гр. Анжуйським. В війну за престол вступили і міщане Лондона, котрі позволили собі то признавати Матільду »панією« Англії, то переставати єї слухатись *). Більша частина вельмож царства, зібравшись на раду (primores terrae, majores natu, consultu quique provectiores, concilium coegere — як кажуть літописі: »перші в землі, старші родом, і розумом дужші, сотворили раду«) признали королем Степана (1135—1154), при чому голова духовенства »потребував, щоб була вернута і шанована вільність церкви« (exegit de libertate reddenda Ecclesiae et conservanda). Степан мусів видати хартію, подібну до хартії Генриха I. але з деякими більш рішучими в ліберальнім напрямку уступами (1136).

В початку сеї хартії Степан признає себе »королем вибраним згодою духовенства і народа, коронованим від архієпископа і втвердженим від папи« і далі більш усего говорить про ненарушимість духовних маєтків і прав епіскопів, обіцює вернути церкві маєтки, котрі вона мала при Вільямі I, потім відрікає ся від лісів, котрі прилучено до царських за Генриха I. і під кінець обіцює держати »добрі і старі закони про кари за убійства як і про суди в загалі«**). Свідками під хартією підписались два архієпископи, одинадцять епіскопів, канцлер, племінник короля і двадцять і один барон.

Тілько ж Матільда не зрікалась своїх прав, а коли вона мусіла покинути Англію, то претендентом на корону єї явив

*) Літописець (Malmesbury) говорить із сего поводу, що Лондонці вважають ся немов за магнатів (quasi optimates, sicut proceres) через великість їх міста.

**) Хартію Степана див. у Stubbs, Select Charters, і в Bemont op. cit. В збірці Стебса есть і друга, коротша і може ранійша хартія Степана.

ся син єі Генріх. Після довгої боротьби серед вельмож склалась по мудрости, котра і тоді вже була в англійськоі арістократії, середня партія, на чолі котроі стали два єпіскопи, і вона влаголила згоду між Степаном і Генріхом: перший зоставав ся королем до смерти, а другий признавав ся єго наслідником. Згода була ствержлена на зйізді духовних і світських вельмож, при чому постановлено було стільки ж в інтересі короля як і держави зруйнувати приватні кріпости, котрі були збудовані в часи війни за корону, і вернути королеви маєтки захоплені баронами ріжних партій.

Генріх II. теж мусів видати хартію. В ній король уже не говорить, як Степан, про свій вибір, але просто »підтверджує богові і святій церкві і всім графам і баронам і всім людім своім усі уступки і подарунки і вільності і вільні звичаі, котрі Генріх I. дав, чи уступив«, а в купі з тім усі ті »надужитя, котрі той знищив і скасував«, внук єго »згоджував ся скасувати і знищити, за себе і за своіх наслідників«. Коротенька хартія ся двічі говорить майже тими самими словами. Приклад в ній слова вільности (libertatis) не лишень до церкви, а й до світських і слова »всім людім нашим« показує поступ думки про вільність і рівність перед державою серед Англічан, а обіцянка Генріха II. за себе і за своіх наслідників не допускати надужить показує початок певноі свідомости про сталі межі для власті короля. Коли сопоставимо сі досить широкі вирази хартії Генріха II. з досить тісними і конкретними уступками, котрі давав Генріх I. духовним і світським баронам, а також коли звернемо увагу на те, що хартія Генріха II. покликує ся на хартію Генріха I. як на свій авторітет і жерело, то побачимо, що сама ся хартія Генріха I. почина вже ставати фікцією подібною до »закону Едуарда«, під котру підставляють ся зовсім нові політичні змаганя. Навіть те, що хартія Генриха I. стала рідкосною, помагало такій ідеалізації.

Вступ на престол Англії в особі Генріха II. анжуйськоі дінастії, котра мала великі землі у Франції, вміснив одну відміну стану королів англійських, котра вже давалась у знаки і за норманськоі династії, а власне подвійність інтересів тих королів. Йім завше доводилось лишати Англію для того, щоб порядкувати йіх континентальні землі або воюватись з поводу них. Генрих II. з 35 років свого царюваня в Англії (1154—1189) лишень 13 років прожив там і то лишень тричі жив там під ряд по 2 роки. Син єго Річард I. (1189—1199) за десять років свого царюваня лишень двічі був у Англії: кілька місяців після коронації і кілька тижнів після полону. Се привчало Англічан до думки про безособистість королівськоі власти, котра показувалась перед ними в виді певних державних урядів далеко більше, ніж в виді конкретноі особи державця. Король Річард, як державець, людина мало варта пошани назначає таких же і державних урядників. Але Генрих II., людина розумна і постійна, держав на місцях головного судді-

намістника (justiciarius) і канцлера людей знаючих і шановних, котрі високо поставили достоїнство королівських канцелярій і поклали початок характеристичному англійському розуміню думки про те, що воля короля і закон — теж саме, в такому змислі, що від короля не може (розуміє ся: і не мусить) вийти нічого противного законам краєвим і правді.

В такій думці є, звісно, фікція і свого роду самообман, але ся фікція здержує самого короля і в купі з відрізнюванєм думок про королівську власть, котра себе проявляє в правильно роблящих державних урядах, і про припадкову особу короля, родить ту характерну річ, що в Англії королівські урядники, а надто судді, часто являлись представителями легальної оппозиції против самоволі королівській, котрій вони не хотіли піддаватись в імя святости королівського ж закону. Ся ознака розвилась в Англії помалу, вкупі зі зростом участи парламенту в законодавстві, але початок єї був покладений ще в часи Генриха II. Ми побачимо незабарем, як думка про праведність учинків короля була повернута проти такої завідомо негарної особи, як син Генріха II. Іван.

Канцелярії Генріха II. дбали особливо про суди. До сего часу належить упорядкуванє обйіздів країни королівськими суддями (assizes) і участі в суді йіх присяжних (jury), що в суті своій зостає ся в Англії і доси. Уряд Генріха II. не бояв ся зйіздів вассалів, а напроти потребував йіх для свойіх державних цілів, і через те зйізди ті відбувались часто: в деякі роки навіть по три рази. Неприсутність короля віднімала в них характер смотрин, на котрих король являв ся перед вассалами як йіх особистий повелитель, носячий на собі корону, як се було при Вільямі I., а давала йім характер установи державної. За сими зйіздами все більше вдержувалось імя великої ради (magnum consilium). Вони активно помагали впорядкуваню державної адміністрації, підпираючи єї своєю згодою. Так по згоді з великою радою були передані всі комендантства в кріпостях в руки урядників королівського двору (de privata familia regis) так за тою ж згодою були встановлені порядки судові і т. і. *;

*) Літописі говорять про се характеристично: „Перейіхав король у Віндзор і архієпископ Йоркський і єпископи з ним І зійшлись туди до него майже всі графи і барони і рицарі (milites) царства з кіньми і оружем, щоб іти, куди король звелить. По довгих розмовах про мир і порядок у царстві король, по раді єпископів і графів і баронів своіх теремінив комендантів (custodes) у кріпостях Англії, і передав йіх в команду рицарям з его власного двору“ (р. 1177). „Як зібрались єпископи і графи і великожі (proceres) царства в Віндзор, то король по йіх спільній раді (communi eorum consilio) в присутности сина свого поділив Англію на чотирі частини і над кожною поставив розумних людей, і потім послав йіх по назначених для кожного частинах, щоби творили суд в народі“ (р. 1179). Гл. Select Charters, 131. В першому гримірі ми бачимо, що на зборі були і прості рицарі (прямі вассали короля, т. зв. qui de rege tenebant in capite), але лишень для походу, а, по словах літописця, король радив ся лишень з магнатами. В другому гримірі на зйіздї були самі магнати.

3. Католицький клерикалізм і початок свідомого лібералізму в Англії.

Отся впорядкована королівська адміністрація мусіла дійти до конфлікту з тою суспільною силою, що первісно сама помагала єі розвивати, а власне з духовенством. Тогочасна церков з погляду на свій устрій, на своє суспільне становище і свій настрій геть неподібна була до церкви перших часів христіянства, хоча признаки єі й розвились логічно з тих зародів, які істнували вже в часах апостолів. Можна сказати, що середньовічна христіянська церков, з єі єрархією і богацтвами віддалилась від новозавітного характеру, а найблизилась до стазавітного. Такій переміні основного характеру, відповідала й переміна політичних думок у тій церкві. Бажаючи по давньому бути підготованєм царства небесного церков зовсім не думала тепер підлягати царству земному навіть у світських справах, але хотіла панувати над ним, або бодай займати в нім упривілейоване, виключне положенє, як свого роду царство боже в царстві людському. Духовні хотіли бути верствою вільною від усяких обовязків супроти держави, від усякої одвічальности перед нею, а при тім задержати своі богацтва, в тім числі й землі, котрі по феодальному погляду були власністю пануючого, відступленою посідачеви в заміну за обовязок служби, особливо військовоі. А церковні маєтности, побільшуючись де далі тим більше через даровизни за спасеніє душі даруючих і не роздроблюючись через спадкові поділи, дійшли до того, що в деяких краях зах. Европи більша часть землі була власністю церкви. Конфлікт між церквою і державою був неминучий. Конфлікт сей був в XI. в. попереду усего в Німеччині, де задля виборного характеру і міжнародного значіня цісарства, голови держави, цісарь з одного боку, а папа, голова церкви з другого, стали прямійше один проти другого. Та він проявив ся і у всіх других краях католицькоі Европи.

Сей конфлікт примусив представителів церкви висказати ясно своє розумінє о світській власти і єі відносинах до духовноі. Розумінє те показалось досить далеким від апостольського а досить близьким до поглядів старозавітних пророків. Біблійний теократичний лібералізм, щоб не сказати навіть у раз із Ренаном, анархізм, ожив опять і то в величезнім розмірі. Характерний зразок того лібералізму ми маємо в листі папи Григорія VII. до Германа, епіскопа Метцу, писанім в часі боротьби папи з цісарем Генріхом IV. в р. 1081 *). Власні слова сего листу ощадять нам богато пояснень що до участи клерикалізму в виробці ліберальних політичних ідей в середніх віках.

*) Лист сей дійшов до нас в книзі Брунона Магдебурського о війні против Генріха IV. (Bruno clericus Magdeburgensis, De bello Saxonico, в Пертцових Monumenta Germaniae historica V, 327—384, німецький переклад в Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit, 21, російський у Стасюлевича, Исторія среднихъ вѣковъ II.).

Папа хоче вияснити епіскопам, за що виклято цісаря з церкви і покликає ся на приміри з історії пап і цісарів Візантії, на слова Ісуса Христа до апостола Сімона-Петра: »Ти камінь, на котрім побудую церков свою,« на слова ап. Павла: »Хіба ви не знаєте, що ми будемо судити і ангелів« (I. Кор. VI. 3) і так пише далі:

»Так само і св. папа Григорій († 604) постановив, що королі повинні тратити свою гідність, коли вони посьміють нарушити постанови апостольського престола. Ось як писав він до Сенатора: »Коли який небудь король, священник, суддя або світський достойник, знаючи отсю нашу постанову, посміє поступати против неі, то нехай буде позбавлений свого уряду і свого достоінства«. Тай чиж може достоінство, винайдене світськими людьми незнаючими бога, не підлягати достоінству встановленому волею всемогучого бога для слави божоі і дарованому світови божим милосердєм? Ми віримо, що спаситель наш єсть бог і чоловік і рівночасно найвисший первосвященник і голова всіх священників, що сидить по правій руці бога вітця і причинює ся за нами. Ми знаємо також, що він згордував царством сего світа через те, що сила сего віку горда, і вибрав хрестове первосвятительство. Хто не знає, що королі і князі почались і походять від тих, що не знали нічого про бога, але гордощами, розбоями, хитрістю, вбійствами, одним словом: усілякими проступками здобували собі власть від князя сего світа, т. є. від діявола, щоби з сліпою пристрастю і нестерпною неправдою панувати над подібними до себе. Коли ж ті королі і князі топчуть ногами слуг божих, то з ким можна йіх порівняти, як не з тим, хто є голова проступків, з діяволом, котрий спокушував найвисшого первосвятителя, голову всіх епіскопів, сина найвисшого, мовлячи: »Дам тобі всі царства сего світа, коли впадеш і поклониш ся міні«?

. . . . . .

»В початку свого пастирського листу Амвросій мовить: »Епіскопська честь і високість, брати моі, висша над усяке порівнанє. Коли ти покладеш побіч епіскопства блиск королівськоі власти і діадем князів, то побачиш, що царська власть низша від олова в порівнаню з блиском золота. Аджеж бачите, що королі і князі кланяють ся лицем до ніг священників і цілують йіх руки, надіючись виєднати йіх молитвами опіку всевишнього.«

»Ти повинен також тямити, милий брате, яку високу власть дають заклинателеви, коли єго ставлять духовним провідником для вигнаня злих духів. Ся власть геть висша від усякоі світськоі власти. Всі королі і князі земні, що живуть безбожно і не проявляють у своіх ділах страху божого, підпадають власти злих духів і находять ся у них в невольницькій залежности. Не хотячи кермуватись духом божескоі любови, яким кермують ся благочестиві священники, щоби направляти свою власть на славу божу і спасеніє людей, князі приймають

власть тілько на те, щоби проявити нестерпні гордощі і служити своїм пристрастям.

»Кождий християнський король, приближаючи ся до кінця житя, з слезами просить священника о поміч, щоби не попасти в пекольну темницю, щоби з пітьми дійти до світла і вільним від пут гріха явити ся на суд божий. Але котрий — не говорю священник — котрий навіть світський чоловік коли небудь у годину смерти для спасенія душі кличе на поміч земного короля? Котрий король або цісарь може своєю властю вирвати християнина з під власти діявола через тайну хрещеня, поставити єго між дітьми божими і скріпити єго духовні сили через тайну миропомазаня? Хто з них може своїм словом доконувати найважнійшу християнську тайну переміни хліба і вина в тіло і кров господню? Або кому з них дана власть вязати і увільнювати на землі і на небі? Відси ясно видно, які високі прикмети має власть ввященника.

»У кого є хоч троха здорового розуму і деякі відомости, той не може сумнівати ся про те, що гідність священників висша від королівськоі. Коли ж королі за свої гріхи відповідають перед священниками, то хто ж має більше права судити йіх, як не папа римський? Коротко мовлячи, кождий добрий християнин має далеко більше правадо королівського титулу ніж лихі князі. Бо християнин шукає слави божоі і має над самим собою тверду власть, а князі дбають не про божу честь, а про свою власну, вони вороги самих себе і люті кривдники своіх ближніх. Християнин є член тіла Христового, правдивого царя, а вони з усею своєю властю на віки вічні підуть мучити ся разом з князем тьми, котрий є царем над усіми синами непослуху.

»Маючи обовязок обертати ся з словом упімненя до кождого, відповідно до єго гідности і становища, ми стараємось також уоружити й королів, цісарів і всіх пануючих збруєю покори, щоб вони нею втишували бурхаючі хвилі і рвучі потоки гордощів. Бо ж ми знаємо, що дочасна слава і світська власть особливо успособлюють до зарозумілости, так що наділені властю звичайно гордують покірною мудрістю, гонять ся за власною славою дбаючи про пановане над ближніми. Тому то для королів і цісарів дуже користно, щоб йіх серце, завсігди готове пишати ся великими ділами і впивати ся власною славою, знало дорогу до покори і розуміло, що власне сего йім і треба найбільше бояти ся, що справляє йім роскіш. Таким робом вони могли би зрозуміти, яка небезпечна і страшна йіх королівська або цісарська гідність і що дуже небогато з тих, що посідали ту гідність, здобули спасеніе і з милосердя божого найшли ласку; але й ті з поміж них не були так прославлені духом божим в церкві, як дуже многі люде низького стану. Від початку світа до наших днів не найдемо в гідних віри писанях навіть сімох цісарів або королів, котрих житє відзначалось би такою набожністю і такою силою чудес, як житє многих дру-

гих, що відрекли ся від сего світа; хоча ми радо віримо, що більша часть їіх одержала спасеніє у всемогущого бога по єго милосердю. Не буду порівнювати їіх з апостолами і мучениками, але спитаю, котрий цісарь або король зробив такі чуда, як св. Мартин, Антін або Бенедікт? Котрий цісарь або король воскрешав мертвих, очищував прокажених, робив сліпих видющими?

»От тому то королі і всі пануючі тим більше повинні бояти ся геєнни, чим більше вони тут, на землі, мають прівілейів перед своіми ближніми для власної роскоші. »Сильних людей сильно будуть мучити« говорить св. письмо. Чим більше людей їім підлягає, тим більший рахунок вони повинні віддати господеви. А коли для всякого богобоязливого чоловіка дуже важна задача спасти свою душу, то як же тяжка ся задача для царів, пануючих над тисячами душ! І далі, коли церковь вимагає строгої покути за убійство одного чоловіка, то як буде поступати з тими, що погубляють тисячі людей для своіх честолюбних цілей? Вони, правда, говорять: »Наша вина!« але в душі радують ся розливом крови, доконаним для піддержаня того, що вони називають своєю честю, і не роблять нічогісінько, щоб запобігти такому нещастю, посилаючи своіх ближніх як найспокійнійше в огняну геєнну.

»О як би ті, котрих свята церков по зрілій розвазі покликає на цісарство або королівство, не для марної слави, а для спасенія многих людей, слухались церкви і завсігди пильнували, щоб не сповнилось на них те, що мовить св. Григорій у згаданім уже пастирськім посланію: »До впавшого ангела подібний стаєсь чоловік, коли думає, що надто важна річ бути подібним до бога. Так покірно-мудрого Саула високість власти довела до зарозумілої гордости. За-для своєі покори він був покликаний, а за гордість був скинений, як свідчить сам господь, мовлячи: »Чиж не справедливо те, що коли ти був малий у своіх очах, тебе поставлено головою племен Ізраільських і Вічний чи ж не помазав тебе на царя Ізраіля?« (I. Царств XV, 17). А троха далі: »Дивним способом він був великим у бога, коли видавав ся малим для себе самого; але скоро сам себе почав уважати великим, то зробив ся малим перед господом.«

»Коли б земні царі були проняті покорою, коли б у своіх серцях завсігди мали любов до бога і ближніх, а врешті коли би завсігди оглядались на милосердє того, котрий сказав: »Навчітесь від мене; я тихий і покірний серцем« (Мат. II, 23)! Держачись сеі науки, з цілою покорою вони з сего невольницького і швидко минущого царства перейшли б у царство правдивої свободи і вічности.«

В сих словах папи бачимо чисто релігійного ентузіаста, котрий не прикладає ніякої стійности до світськоі суспільности і до всіх єі форм і не плакав би, як би вона зовсім розсипалась на атоми. Але й тверезійші католики, вчені схоляти, що

писали в середніх віках трактати о кермованю державою, піддержували саму суть ідей виложених в листі Григорія VII. о відносинах між світською і духовною властю. Згадаємо тілько знаменитого католицького енціклопедіста XIII. в. Тому з Аквіну, автора книги Summa Theologiae і трактата про закони (De legibus), а також автора книги про кермованє пануючими (De regimine principum), котроі авторство деякі приписують також Томі з Аквіну. Ті католицькі політики хочуть оминути апостольські реченя про божеське походженє всякоі власти і про обовязок христіянина слухатись єі. Бог мовить Тома — встановив тілько власть загалом, а форма власти походить від людей. І він вертає ся до классичних поглядів о тім, що перше жерело власти державноі лежить в масі народа (multitudo) і малює близький до поглядів Полібія і Ціцерона ідеал правліня, котре б містило в собі разом елементи монархії, арістократіі і демократіі, хоча згоджуєть ся, як і многі классичні теоретіки, на те, що найліпше правлінє було би правлінє доброго монарха. В усякім разі лихих царів, тіранів Тома позволяє скидати. »Не царство істнує для царя, але царь для царства« (regnum non est propter regem, sed rex propter regnum). Тіранське правлінє є несправедливе, бо змагає не до загального добра, а до добра того, хто править, от тим то скиненє сего правліня по суті діла не є ніяким бунтом. Радше тіран заслугує на назву бунтівника« — говорить св. Тома в свойій Summa Theologiae. В коментаріях до Політіки Арістотеля він робить навіть обовязковим повстанє против тірана: »против тіранства (virtuali) піднімають повстанє зовсім справедливо і г р і ш и л и б, я к б и н е п о в с т а л и«. Розуміє ся по поглядам св. Томи і єго школи царь, що супротивляє ся власти церковній, є очевидний тіран, і церков має незаперечене право скидати виклятих нею царів. На закид, котрий виринає в умі при згадці о перших віках христіянства і котрий в своім часі підносила католицька королева Марія Стюарт против біблійно-республіканських теорій Нокса (Knox): чомуж то церков не скидала навіть такого Юліяна Апостату, св. Тома відповідає зовсім простодушно: »бо церков тоді ще була за слаба«*).

Як же далеко ми тепер від апостолів Петра і Павла! Подібне клерикальне народовольство ми здиблемо ще в XVI—XVII. вв. в писанях протестантських пурітан, а також у єзуітів і проповідників католицькоі ліґи у Франціі, котрі покликуючись на старозавітні біблійні приклади проповідували прінціпи народовладства і тірановбійства. Всі такі теоріі, починаючи від ідей папи Григорія VII. а кінчачи думками пурітанця Нокса, тим головно ріжнять ся від правдивого політичного лібералізму, що на першім пляні ставлять інтереси церкви, а не народа яко горожанськоі суспільности. От тим то вони доходять до наро-

*) J a n e t, Historire de la science politique dans ses rapports avec la moral, I, 381—415.

довольських, республіканських думок тільки тоді, коли в імя церковних або релігійних інтересів стають до боротьби з пануючими, а на ділі вони більше прихильні монархії послушній представителям церкви, більше ніж якій небудь іншій політичній формі. Се дуже добре показало ся в тім, як папи, що бороли ся з королями Англії за привілеї церкви, виклинали їйх і оголошували позбавленими власти в разі, коли ті не хотіли їйм покоряти ся, а обставали за королями, коли ті піддавали ся їйм, коли тимчасом піддані добивали ся від тих королів конституційних прав. Тим власне й щасливий був історичний розвій Англії, що в ній ідеї клерикального лібералізму вложили ся в рямки ідей о загальних політичних правах, що кращі представники єї духовенства в XIII. в. зрозуміли, що вони вбережуть найліпше і те, що тоді називало ся свободою церкви, тілько в такім разі, коли ставши дружно зі світськими верствами, котрі також терпіли під гнетом королівського деспотизму, здобудуть певні загальні, чисто політичні вольности. Сю щасливу, характерно-англійську еволюцію думок ми можемо слідити, придивляючи ся конфліктам між архієпископами-прімасами Англії від Анзельма, що боров ся з Вільямом II., до Лангтона, що боров ся з Джоном.

Ми не будемо оповідати подрібно історію тих конфліктів, бо і без того ми занадто відбігли, хоч більше на вид ніж на самім ділі, від історії англійських хартій вольности. Ми скажемо про сю справу лише стілько, скілько конче потрібно для зрозуміня того, в якій мірі боротьба між королями і церквою причинила ся в середньовічній Англії до виробленя політичної вольности, а спеціально вплинула на одержанє від короля Джона знаменитої »хартії вольностів« 1215 р. — факту першорядної, всесьвітної важности, в котрім може найголовнійшу ролю відіграв архієпископ Лангтон, представник характерної англійської форми клерикального лібералізму.

Конфлікти між духовенством і Вільямом II. походили не так із прінціпіальних причин, як радше із захланности на пів дикого короля, котрий користував ся кождою нагодою, а особливо ваканціями в гідностях єпископів і аббатів, щоб захоплювати церковні маєтки і черпати з них доходи, доки не буде назначений ним наслідник, а тимчасом сам відволікав те назначенє. Коли короля притисла хороба, він умилостивляв гнів божий уступками духовенству, писав навіть покаянні маніфести, в котрих обіцював церкві і всім підданим »повернути добрі, святі закони золотого віку короля Едварда«; але виздоровівши поступав знов по старому і позволяв собі навіть такі слова: »Слухай ти, єпіскопе! Клену ся на святую ікону луккську, пан біг не дістане від мене нічого доброго за все те лихо, що він міні наробив!« Такий король вповні оправдував ту думку, яку висказував про світських пануючих сучасний єму папа Григорій VII. Вільям скористав із обставини, що боротьба між Генріхом IV. і Григорієм VII. довела до істнованя в церкві

римській двох пап — одного з клерикальної партії (Григорій VII., Віктор III. і Урбан II.), а другого встановленого цісарем в р. 1080 (Клімент III.), — щоб не признавати ані одного з них і відпекати ся від сповненя наказів Григорія VII. о тім, щоб епископи не приймали номінації і потвердженя (інвестітури) від світської власти, а тілько від папи. Чотири роки по смерти Ланфранка (1089) Вільям II. не назначував архіепископа-прімаса, так що в кінці духовні і світські вельможі на звичайнім зйізді на Різдво обернулись до него з орігінальною просьбою, котра показує, як слаба ще була в ту пору у них свідомість йіх прав і який сильний був страх перед королем. Вони просили короля о дозвіл відправляти по всіх церквах Англії молитви об тім, щоб бог наповнив короля своєю любвою і щоби церков піднялась із свого пониженя через постанову над нею гідного архипастиря!

Король був злий за сю просьбу, та про те пристав на неї, але все таки не назначував архіепископа в Кентербері. Аж підчас одного пароксізму побожности Вільям іменував архіепископом-прімасом благочестивого і вченого Анзельма, родовитого Італіянця і аббата св. Бека так само, як і Ланфранк. Сам кандідат не ждавши такої почести, здивував ся і нерадо приняв єї. Анзельм забажав між іншим відновити легальні відносини між англійською церквою і папою Урбаном II., котрого признав був уже перед тим, і розвязати в клерикальнім дусі питанє о назначуваню епископів, хоча деякі з них, заплативши королеви гроші за своє назначенє, властиво підпадали під папську клятву на сімоніяків. Королеви не сподобались наміри і вчинки Анзельма і навіть папа Урбан бояв ся роздразнювати против себе короля англійського і утруднювати тим своє положенє. Папа прислав для Анзельма архіерейську одіж, палліум, на руки короля, але Анзельм не хотів єї приняти; тоді папський післанець поклав палліум на церковнім престолі і відси Анзельм узяв єго сам. По довгих відволоках король згодив ся пустити Анзельма до Риму, але зараз по єго вийізді загарбав єго маєтности (1079). Анзельм лишив ся на континенті, жив по монастирях то в Франції то в Італії. Конфлікт зробив ся хронічним, заострюючись від часу до часу більшими грабівництвами короля на духовних маєтностях у Англії і трівав аж до смерти Вільяма II. В р. 1099 собор у Римі заняв ся справами англійської церкви і встановив анатему на світських людей, котрі позволять собі давати інвестітуру церковним правителям, а також на тих духовних, котрі приймуть таку інвестітуру і зроблять ся вассалами світських людей. Сею постановою проклято й Вільяма II. і назначених ним епископів. Але папа не зважував ся ознаймити се прямо королеви і сам Анзельм на колінах просив собор не кидати анатему на Вільяма. Швидко після сего вмер папа Урбан, а далі й Вильям II.*)

*) Смерть Віляма була загадкова. Д. 2. авг. 1100 р. він вийіхав на лови. В лісі дружина якось розійшлась, а по якімось часі найшли короля

Анзельм повернув до Англії, та тут єму довело ся прикладати постанову римського собору о інвестітурі, котра постанова зовсім увільнювала духовенство і єго маєтки від усякої підляглости під власть державну. Ані король ані найвисші достойники королівські не хотіли згодитись на таку уступку, бо, як говорив королівський юстіціарій, половина земель у цілім королівстві перейшла зовсім від короля в руки духовенства. Навіть значна часть духовенства не бажала острого конфлікту. По довгих переговорах в Англії і в Римі, де папа Пасхаліс також бояв ся наживати собі нового ворога в сильнім королі Англії, діло було влагоджено угодою. Король, котрий перед тим уже звернув був захоплені єго братом, а по части й ним самим церковні маєтности, згодив ся на те, що зрік ся форм інвестітури епіскопів і аббатів, т. є. вручення їм перстеня і жезла, але епіскопи і аббати все таки мусіли складати королеви присягу на вірність (1106). Цікава річ, що Анзельм в часі переговорів за дозволом короля скликав духовний собор для поправи моральности духовних і світських людей; на тім соборі поновлено заказ женитьби духовних, осуждено пянство і т. і. хиби духовних, содомію дуже розширену у Норманців, заборонено продажу невольників; на сей собор покликано також світських вельмож. Як бачимо, англійське духовенство почувало себе безсильним в повнім розділі від світських властей. Сварка за інвестітуру також, як бачимо, закінчена була за часів Генріха I. без ущербу для авторітету державної власти.

Жерелом дальших прінціпіальних конфліктів між державними інституціями і духовенством були судебні прівілеї і претензії духовенства. Ті судебні прівілеї духовенства починаючи від Константина Вел. мало по малу збільшувались; витворились відрубні суди для духовних не тілько в справах спеціально церковної дісціпліни, але і у всіх справах, де замішані були духовні особи. Під ті суди підтягнено з часом і многі світські справи, напр. спадкові, с такої чудної тепер для нас причини, що спадок має звязок зі смертю, при котрій буває присутний священник. Не хотячи само підлягати світським судам, духовенство рівночасно не тілько судило світських людей за проступки против віри і навіть против моральности, але жадало, щоб церковна клятва кинена ним на світського чоловіка була рівнозначуча з позбавленєм виклятого також усіх горожанських прав. Фальшиві Декреталії так названі Ізідорівські (Псевдо-

---

мертвого на земли зо стрілою в боці. Були підозріня, що его вбили або прихильники Анзельма, або сторонники брата королівського Генріха, що по нім вступів на престол. Інші говорили, що король схиливши ся, несподівано впав із коня на стрілу. Ніхто не зацікавив ся вислідити сю справу, бо всі не любили Вільяма. (Власне через те, що причина его смерти лишилась не вияснена, ми й не ввели еї в рахунок, коли говорили про насильні перевороти в наслідуваню престола в Англії). Зрештою всі толкували смерть Вільяма як кару божу за его гріхи, а один епіскоп прямо таки розповідав, що бачив на власні очи, як чорт в виді цапа ніс душу Вільяма до пекла.

Ізідорівські) розширили і сістемізували ті прівілеї і претензії духовенства. Папа напирав на їіх виповнюванє в противенстві до правних обичайів ріжних крайів. Вільям І. бажаючи мати підмогу пап і духовенства значно розширив компетенцію духовних судів; практика тих судів іще більше розширила прівілеї і претензії духовенства, а за часів Генріха II., котрий сам і єго правники дбали про те, щоби завести як найбільший лад в королівських судебних інстітуціях, мусіло прийти до конфлікту між судами королівськими і духовними, тим більше, що упрівілейоване положенє духовенства викликало вопіющі надужитя. Зараз в перших роках панованя Генріха II. виявилось більше як 100 тяжких злочинств поповнених духовними особами, в тім числі і вбійств, що лишйли ся безкарні з боку судів або були карані пустою в очах світськоі суспільности карою заборони богослуженя на короткий час.

Генріх II. і єго правники надіялись дійти до згоди з єпіскопами що до сего питаня при помочи між інчим і ново вибраного архіепіскопа Кентерберійського, приятеля королівського, канцлера Томи Бекета (був канцлером 1154—1162, архіепіскопом 1162—1170), котрого вибору бажав дуже сам король. Та вони помилились у своіх рахунках, бо Бекет, ставши із світського висшого урядника архіепіскопом, почув ся до обовязку боронити всіх прівілейів духовного стану. Швидко по введеню в новий уряд Бекет запізвав перед свій суд одного священника обвинуваченого в убійстві, котрий надто зухвало образив королівського суддю, і засудив єго всего на 2-літнє усуненє від богослуженя. Та все таки згадки Бекета про єго світське урядованє відбирали мабудь у него певність у справедливости претензій духовенства, бо деколи він заявляв готовість піддати ся домаганям короля.

З боку короля поставлене було єпіскопам питанє в дуже неозначеній формі: чи згоджують ся вони підчиняти ся добрим старим обичаям? На се більша часть єпіскопів відповідала ні се ні те, що, мовляв, вони згоджують ся хоронити старі обичайі, але з захованєм прав йіх стану і церкви (salvo ordine suo et jure ecclesiae). В королівськім питаню крило ся по части також бажанє, щоб »ті добрі старі обичайі« значили обичайі саксонських часів, коли то й духовенство судило ся на спільних судах, але суди ті були земськими зборами, на котрих були присутні і духовні, що мали участь також в судах над світськими. Тепер корона встановивши суди зовсім залежні від неі, хотіла очевидно чогось нового і по формі і по сути. Бекет мусів се розуміти ліпше, ніж хто небудь другий і як бувший королівский правник мусів у глубині душі признавати жаданя короля справедливими, бодай по части. От тим то він обіцяв королеви підчинити ся старим обичаям без усяких застережень.

Та зараз по тім в Бекеті знов пробудив ся клерикал, котрий говорив: »не подоба світським судити духовних« —

і почав просити папу, щоби звільнив єго від обіцянки даної королеви. Тимчасом королівські правники випрацювали проєкт із 16 постанов (Constitutiones), котрі й предложено в р. 1164 зйіздови магнатів світських і духовних у Кларендоні, через що вони й називають ся Кларендонськими постановами. Постанови ті здорово ограничували упрівілейоване положенє духовних. Перший пункт віддавав рішенє спорних питань о підсудности духовних — прямо королівському судови. Третій пункт обовязував духовних ставати перед судом королівським, котрий уже сам, в разі коли найде се потрібним, передасть йіх судови церковному, а коли духовний буде обвинувачений або сам признає ся до поповненого злочинства, то церков не повинна давати єму захисту. Сема постанова позбавлювала духовних права кидати клятву церковну на королівського вассала без попереднього розсліду справи королем або єго намістником. Четверта постанова стіснювала безпосередні зносини духовних з папою забороняючи кому б там не було вийіжджати з Англіі без дозволу короля. Осьма постанова заборонювала перенесенє апеляції дальше по за архіепіскопа, т. є. до папи, без дозволу короля. Дванадцята постанова приписувала, що в часі вакансії архіепіскопства, епіскопства і аббатства доходи з них ідуть для короля аж до нового вибору, котрий доконує ся в королівській каплиці і за згодою короля; вибраний повинен присягти королеви на вірність за всі світські користі сполучені з єго гідністю.

Ті постанови, розуміють ся, були одобрені світськими членами кларендонського збору; духовні також не сміли виступити против них, і Бекет, хоча й заявив, що не досить добре знає старі обичаї, на котрі покликались королівські правники, все таки приложив свою печать до постанов, коли єму предложено йіх копію. Аж по скінченю збору архіепіскоп почав явно висказувати жаль із за своєі уступчивости, повідомив о всім папу і наложив на себе 40-дневу покуту. Папа осудив кларендонські постанови і звільнив архіепіскопа від даного на них призволу.

Дальші подробиці сего конфлікту відвели би нас від головного предмету. Пригадаємо тілько, що Бекет, обвинувачений королем між інчим і за провини, поповнені ще давнійше на канцлерськім уряді, втік на континент, потім згодив ся було помирити ся з королем і вернутись до Англіі, але зараз же наложив засуд на тих епіскопів, котрі своєю уступчивістю супроти короля нарушили права прімаса, коронуючи прінца наслідника і т. і.

Король, що в ту пору пробував у своіх французьких маєтностях, высказав неострожні слова: «Чи ж ніхто не увільнить мене від того попа?» Чотири королівські лицарі вирушили до Англіі і вбили прімаса в церкві в Контербері. Се злочинство пошкодило справі кларендонських постанов; король мусів уступити папі і заявити, що дає своім підданим свободу зносити ся

з папою і що він готов скасувати постанови противні свободі церкви, коли вони видані за його панованя.

Але ся уступка короля була тілько тимчасова. Основні точки кларендонських постанов мало по малу війшли в житє і таким робом англійські духовні так само як і світські магнати, як і інші члени держави, були втягнені в рямки загальних законів. Духовним, коли вони хотіли огородити себе від королівського деспотізму, лишалось тілько одно: піднімати питанє про спільні права підданих супроти королів, ввести католицький антіроялізм в рямки загального земського лібералізму. Сей новий політичний настрій духовенства Англіі проявив ся виразно під пануванєм короля Джона (1199—1216).

При вступленю на престол крім Джона, третього сина Генріха II., був ще Артур, герцог бретанський, хлопчина, син другого сина Генріха II., Готфріда. По смерти брата, короля Річарда, Джон поквапив ся явити ся в Англіі, щоби коронувати ся в Лондоні. Літописець звісний під іменем Матвія Паріса або Парижського оповідає про сю коронацію ось яке: «Коли зібрали ся архіепіскопи, епіскопи, графи і барони і всі другі, що мали бути при коронації, архіепіскоп-прімас ставши посеред усіх сказав: «Слухайте всі! Знайте, що ніхто не має права наслідувати другому в царстві на іншій основі, як тілько коли він буде вибраний однодушно цілим царством по призваню милости святого духа (nisi ab universitate regni... electus) і то вибраний за свою моральну висшість, так як Саул, перший помазаний царь, котрого господь поставив над свім народом, хоча він не був ані царський син, ані не походив із царського роду, а також як після него Давид син Єссейів — перший за те, що був хоробрий і спосібний до царськоі гідности, а другий за те, що був святий і покірний. Таким способом, хто перевисшує всіх у царстві хоробрістю, той має найбільше права на власть і царство. Звісно, коли хтось з роду помершого царя перевисшує всіх, то на єго вибір лекше і швидше можна згодити ся. Се ми говоримо про знаменитого графа Джона, тут присутного, брата небіжчика знаменитого короля нашого Річарда, котрий не лишив прямого наслідника; він мудрий і хоробрий і з безперечного благородного роду, і ми призвавши милість св. духа, вибираємо всі єго однодушно зарівно на основі єго заслуг, як і єго царськоі крови.»

Всі знали, що король Джон зовсім не такий хоробрий. Літописець говорить далі, що коли опісля питали архіепіскопа Губерта, по що він говорив ті слова, той відповів, що він наперед предвидів і якимось віщуванєм був навчений, що сей самий Джон наробить з часом шкоди царству і короні Англіі і причинить йім богато клопоту, так ось для того, щоб він не мав повноі свободи поступуваня, він, архіепіскоп і сказав, що Джон винен свою корону не наслідству, а виборови.

Порівнюючи слова англійського прелата зі словами папи Григорія VII. і з біблійними текстами про Саула і Давида, ми можемо ясно побачити, як перемінив англійський прелат папські і біблійні ідеї. Папа остаточно глядить зовсім негативно на світську власть і на царів, біблійні тексти віддають назначуванє царів у руки пророків божих, а архієпіскоп Губерт признає їх вибір усім народом, розуміє ся, при авторітетнім співуділі духовенства. В словах англійського архієпіскопа ми бачимо таким робом, як прінціпи клерикально-біблійного лібералізму входять складовою частиною в склад лібералізму земського — і в тім їх велике історичне значінє, а за разом значінє всеі опозиції англійського католицького духовенства королям. В тій формі, в якій ті прінціпи виражались у біблії і в пап, клерикальні понятя о правах духовних доводили тілько до новоі відміни деспотізму — духовного, папського; натомісць приведені в звязок з правами земськими ідеі англійських клерикалів стали ся вихідною точкою всенародньоі свободи. Се зовсім вияснилось підчас дальшого панованя короля Джона.

4. Великі хартії вільностів.

Король Джон був мов навмисне створений напроти ідеалу, котрий виложив архієпіскоп Губерт у своїй коронаційній промові. Розкішний, ласий до жінок, здирливий, нездержний на язик, дразливий і недобрий і при тому безхарактерний, непостійний, — він мусів обриднути панам духовним і світським і богатим міщанам, а в той же час не мав у собі нічого такого, що б могло прихиляти до него простіщих людей. З перших же часів свого царюваня він поставив проти себе висші стани, більш усего зборами грошей без їх згоди. Вже в 1201 р. барони заявили королеви, що не піддуть з ним на війну на контінент, коли він не буде шанувати їх прав. Так і зробила більша частина їх незабаром, але король у 1203 р. вказуючи все те, що він втратив землі на контіненті через те, що барони єго покинули, наклав на їх землі новий не легкий податок, котрий їх ще більше обурив. Незабаром в 1205 р. дійшло до острого конфлікту між королем і духовними з поводу постанови наслідника архіеп. Губерту, котрий умер в 1205 р.

В усій католицькій церкві боролись тоді три способи постанови церковних достойників: 1) вибір товариствами духовними (капітулами) при більшій або меншій згоді зо світською людністю, по крайній мірі висших станів; 2) постанови достойника від короля, при більшій або менший згоді капітули і 3) постанови єго від папи. Всі три способи мали за себе і певну теорію і традиції практики. В англійській державі кларендоньські постанови хотіли втвердити другий спосіб. По смерти архіеп. Губерта капітула кентерберійська вибрала єму наслідника

не спитавшись короля і послала єго в Рим на посвяту у папи. Король розлючений звелів капітулі вибрати при собі другого кандідата. Але папа, знаменитий Іннокентій III. звелів тим членам кентерберійськоі капітули, котрі зйіхались у Римі, вибрати кандідата зовсім на ново. Вибір упав на кард. Стефана Лангтона, чоловіка шановного і вченого, товариша і приятела папи. Король не хотів приняти сего вибору і тим часом держав маєтки архіепіскопії як вакантні і брав собі доходи з них. По довгих переговорах папа в 1209 р. наложив на Англію церковний інтердікт і коли король у відповідь на те став мучити духовних, захоплюючи при тім йіх маєтки, то папа обявив Джона скинутим з престола Англіі і предложив королеви Франціі взяти англійську корону для себе (1212). Джон ще більше став мучити і грабувати духовних, але непевний помочи і світських своіх підданих, піддав ся папі (1213), та вже аж надто, так що стратив остатню пошану у світських Англічан: він не тілько згодив ся на вибір Лангтона, але признав себе вассалом папи, виповняв перед єго легатом обряд підданства і обіцяв ся платити в Рим окрім звичайного дінарія св. Петра ще 1000 фунтів щорічно.

Коли прибув у Англію Лангтон і з короля знімав ся по обряду церковному проклін папи, він присяг ся »любити святу церкву і боронити єі від усіх супротивників, возстановити всі добрі закони своіх попередників, а надто закони короля Едварда, судити всіх людей по правді і віддавати всякому єго право«. Тим часом ні світські ні навіть духовні пани не вдовільнились такими обіцянками короля. Світські впять заявили єму, що вважають себе не обовязаними іти з ним у поход на континент, і представили єму скарги на єго чиновників а надто шеріфів. Між духовними Лангтон показав свою далекоглядність і патріотизм тим, що не покладав ся на ту покірливість, яку виявив король церкві, а видимо хотів гарантій для свободи церкви в загальній земській свободі і для того навіть узяв ся організувати оппозіцію против короля з людей світських і духовних у купі. Вже на Великій раді 1213 р. Лангтон говорив нарізно з деякими зо світських панів, показував йім хартію Генріха I. і казав, що опираючись на неі пани можуть »повернути старий стан вільностів, страчених давно«. Далі Лангтон звелів прочитати прилюдно сю хартію*). Очевидно хартія та розумілась ширше, ніж говорив єі текст.

В осени 1214 р. король Джон вернув ся з походу на континент, побитий французьким королем, і зараз же пани англійські зйіхались у один манастир, мов би то на богомілє, а на

*) Треба замітити, що сей збір Великоі ради відбував ся в соборі св. Павла в Лондоні, як стало звичаєм в XIII ст. В часи ж Генріха II. ради такі бували в королівських будинках для полюваня. Ся ріжниця місця збору Великих рад показує і ріжницю стану йіх перед королями і участь, яку приймало духовенство англійське в боротьбі з королями за права рад.

ділі для ради, як добувати собі вільности в короля. Там опять читано хартію Генріха I. і всі заприсягли, що »коли король не згодить ся дати закони і вільності, котрі обіцяні в сій хартії церкві і магнатам, то вони будуть воюватись з ним і одречуть ся од підданства єму.« Тодішній літописець каже: »З того дня, як була виявлена хартія Генріха I., душі всіх були притягнуті до єі прихильників; усі казали і думали, що вони стануть як стіна за божий дім, за вільність церкви і царства.« На Різдво магнати явились у Лондон оружні, але король випрохав одкласти розмови на Паску. 27. апр. 1215 р. магнати зібрались опять оружні в Браклеі з такою силою, що король мусів обернутись до Лангтона і деяких магнатів і прохати йіх посередництва.

Магнати склали »цедулу« (schedula), в котрій виложили своі бажаня і котру передав королеви Лангтон. Пункти сеі цедули в суті своїй були ті ж самі, які потім увійшли в Велику Хартію Вільностів 15. юня 1215 р. На них усе дивились як на понову »старих законів і звичайів царства«*). Король розсердив ся прочитавши ті пункти, сказав: »чому вже барони не жадають від мене і моєі корони« і додав, що »ні за що не віддасть ся йім у підданство«. Тоді магнати вибрали собі старшину і прозвали єго »маршалом війська божого і святоі церкви.« Міщане Лондона відчинила йім своі ворота і магнати з Лондона покликали все рицарство пристати до них. Літописці кажуть, що всі пристали до магнатів, а надто молоді люде, і що уряди скарбу і таріфів нічого не робили, бо не було нікого, хто б хотів давати гроші королеви ні покорятись єму.

Король став кликати магнатів на переговори, а тим часом жалував ся на них папі і казав, що через них не може сповнити обіцянки — виступити в хрестовий поход. Нарешті король мусів піддатись, приняв баронів у таборі коло Віндзору, на пляцу, котрий звав ся »Лугом нарад« (Runnymead) д. 15. юня 1215, — день на віки памятний в історіі вільности для Англічан як і для чужинців! Переговори йшли до 23. іюня і нарешті настала згода, зложена була хартія, до котроі прикладена була велика печать державна.

Велика хартія вільностів (Magna charta libertatum) 1215 р. вже по правді може бути названа хартією конституційною, бо вона має в собі деякі пункти**), котрі і новіща наука політична вважає за основні права конституційні. Але вона вийшла не з теоретичних думок про вільність, а з конкретноі боротьби тодішніх висших станів англійських з королівським урядом і не так з королівською владою в прінціпі, як з єі тяжкими, безпорядними утисками. Через те в ній справді політичних пунктів не богато, а більша частина йіх належить

*) Сі capitula напечатані в Bémont по орігіналу, котрий зберегає ся в британському Музею. В сему музею продає ся фотографічна копія сих capitula, як і Великоі Хартіі 1215 р.

**) Нагадаємо, що умови козаків з царями московськими звались у нас пунктами.

до впорядкуваня феодальних відносин і до вкороченя самоволі королівських урядників, — так що приводити тут цілком ту хартію і розбирати єі всю було б злишнім в нашій статті, котра пишеть ся для спеціальної публіки *).

Перший пункт сеї хартії говорить так: Перш усего відступаємо богу і сею хартією нашою ствердуємо за себе і за наслідників наших на завше, щоб англійська церква була вільна і мала свої права цілими і свої вільности непорушимими. А що ми се хочемо зберегати, се видно з того, що ми щирій і вільній нашій волі, ще до нашої незгоди з баронами, відступили і нашою хартією ствердили вільність виборів, котра вважає ся в англійській церкві за річ найважніщу і дуже потрібну, і що ми получили підтвердженє того від пана нашого папи Іннокентія III. Сю вільність ми будемо берегти і хочемо, щоб і наслідники наші на віки по добрій вірности єі берегли. Також ми відступили всім вільним людям нашого царства, за себе і за наслідників наших на віки всі вільности списані далі, котрі вони і наслідники йіх матимуть і вживатимуть від нас і від наслідників наших«**).

Дальші пункти (2—11) порядкують маєткові відносини наслідників королівських вассалів до казни і адміністрації, між інчим стан вдів і сиріт і йіх відданя заміж, опіку, сплату довгів, між інчим спеціально жидам, котрі були в силі при Джоні як єго кредітори; §§ 17—19 говорять про судові порядки; § 20—21 осібно про суд присяжних судів для вільних людей і рівних (перів, pares), для магнатів; §§ 24—31 обмежують самоволю королівських чиновників, між інчим в жаданю возів і коней від вільних людей. Осібним § 45 король обіцяв назначувати своіми чиновниками лишень людей, котрі знають закони царства і хотять совісно йіх виповнювати; §§ 47—48 давали людям полекшу в держаню лісів, досить тяжкому по законам норманських королів, котрі кохались у полюваню; §§ 50—51 обіцяли одставку чиновників чужинців і чужого війська; §§ 52—55 обіцяли усунути надужитя королівської власти, зроблені в остатні роки, а §§ 56—59 обіцяли задовольнити в йіх кривдах Уельсців і шотландського короля, котрі пристали до ліберальних Англічан і т. д. і т. д.

*) Текст хартії, виправлений по чотирьом орігінальним спискам, що збереглись до наших часів (з них два можна бачити в Брітанськім Музею), див. у Stubbs і в Bemont. Россійський переклад у А. Ясинскаго, „Исторія Великой Хартіи въ XIII. столѣтіи“, в київських „Универс. Извѣстіяхъ“ 1888 р.

**) Початок сего пункту нагадує осібну хартію вільностів церковних, видану королем 1214 р., але не треба думати, щоб відступлена королем вільність виборів була зовсім уже повна. Сею хартією король відступає церковним товариствам право вибору достойників, але з тим, щоб на виборчу раду був випрошений дозвіл короля і щоб охорона (custodia) маєткова на час вакансії належала до короля. Коли ж за-для якої небудь причини дозволу на виборчу раду не буде, то товариство може приступити до вибору, а король ствердить вибір, коли не буде проти него резонної причини. Так зоставалась усе таки причіпка для королівської самоволі.

Серед таких пунктів велику важність має 13-й: »Місто Лондон нехай володіє всіма стародавніми вільностями і вільними звичаями на суші і на водах. Окрім того ми хочемо і даруємо, щоб усі другі городські громади (civitates), бурги, міста і порти володіли своїми вільностям і вільними звичаями.« Сим пунктом англійські магнати притягли до себе і міщан і тим поклали одну з міцніщих підвалин для зросту вільностів у Англії. Щоби скласти їх ціну, треба обернутись нпр. до Франції, де магнати ніколи не думали погодитись з міщанами, де в XIV.—XV. ст. конституційний рух найбільше йшов між міщанами і не міг дійти до ціли через незгоду проміж станами. Велику силу мали і §§ 33 і 35, по котрим король обіцяв знести всі загороди по річкам Англії, і встановляв одну міру (лондонську) для вина, пива, хліба, тканин і одну вагу по всій державі. В сих установах видно увагу до торговельних інтересів, а також розумну державну централізацію там, де вона дійсно потрібна для людности. Сими встановами Англія получила потрібну для торгу одномірність багато раніще, ніж усі інші европейські держави.

Властиво конституційний, ліберально-політичний характер мають установи хартії про податки і про права особисті. На першому місці в ряду таких установ стоїть § 12, котрий мусів підрізати королівське здирство, що так увірилось магнатам: »Ніякий податок від щита ні помічне (nullum scutagium vel auxilium) не буде накладатись в нашім царстві інакше, як спільною радою нашого царства (per commune consilium regni nostri), або коли нашу особу (corpus nostrum) треба викупати (з полону), або наш старший син буде поставлятись у рицарі, або наша старша дочка віддаватись заміж, та й тоді буде назначитись лише розсудне помічне; подібне хай буде і з помічним від міста Лондона.«

Яка то мусить бути рада, котра накладатиме податки, об тім говорить § 14: »А для збору спільної ради царства для постанови помічного податку, окрім трьох означених висше випадків, або податку щитового, ми будемо скликати архієпископів, аббатів, графів і старших баронів нашими листами з печаткою, а окрім того будемо скликати загально через шеріфів і баліфів наших усіх тих, хто держить лен від нас просто (qui de nobis tenent in capite) на певний день, то б то на строк найменше через 40 днів, в певне місце; і в усіх листах скликаючих ми назовемо причину збору.«

Дуже мудро поступили магнати, котрі складали пункти хартії, в тому, що признали і своїм вассалам такі ж самі права, яких требували й собі від короля: § 15 дозволяє сюзерену брати податок і поміч з вільного чоловіка лишень в трьох випадках, коли і король може брати з своїх вассалів без ради царства, то б то для викупу з полону, при посвяті старшого сина в рицарі, при віданню старшої дочки заміж, а окрім того § 60 говорить загально, що »всі означені висше звичаї і вільності, котрі ми (король) відступили для наших (вассалів), хай

зберігають і всі в нашім царстві, духовні як і світські, для своїх вассалів.« Такими постановами всі вільні люде Англії були заінтересовані в підпорі хартії, котра ставала загально-земельним правом.

Початок прав особи, того, що теперішня політична наука зве правами людини (droits de l' homme), або основними правами (Grundrechte), був покладений в хартії 1215 р. в таких установах. § 39: ніодин вільний чоловік хай не буде ні арештований, ні замкнутий у тюрму, ні підпаде конфіскації, ні буде позбавлений охорони законів, ні вигнаний, ні як небудь покараний, і ми не підемо проти него, ні пошлемо проти него інакше, як після законного суду єго перів і по закону земському. § 42: Позволяє ся кождому вийіздити з нашого царства і вертатись у него вільно і безопасно, по суші і по воді, під умовою захорони нам вірности (прибавлені далі обмеженя сего права в часи війни).

Інтересно, що § 41 дає вільність входу і виходу і проживаня в Англії також чужостороннім купцям і тим кладе початок такому праву, котре єсть тільки в Англії і чужинці увільнені від своєволі адміністрації, а поставлені під руку суду, як і Англічане. На перший погляд нема звязку між правами в державі своїх підданих і чужинців, — але зваживши, що інтереси, а надто економічні звязують тубильців і чужинців, треба признати, що право напр. поліції вигнати без суду з держави чужинця, підрізує інтереси і тих тубульців, котрі мають з ним діла. Через те треба признати далекозорим і мудрим те, що англійська хартія 1215 р., встановляючи Англічанам вільність виходу і повороту до своєі землі, дала подібну вільність і чужим купцям.

Гарантію на всі відступлені королем права дає хартія 1215 р. трохи чудненьку як на теперішні думки державні, але досить звичайну в середні віки. В § 61 король горовить таке: »Позаяк для бога і для поправи нашого царства і для ліпшого втихомиреня незгоди, що вийшла між нами і баронами нашими, ми відступили все повисше сказане, то, бажаючи радіти з того, щоб те все на віки було цілим і твердо стояло, творимо і відступаємо йим низше писану гарантію (securitatem), а власне, щоб барони вибрали 25 баронів з царства, кого хотять, котрі мусять з усіх своїх сил берегти, держати і заставляти щоб шанувались мир і вільності, котрі ми йім відступили і сею нашою хартією утвердили, — значить так, щоб коли ми, або наш юстіціарій, або наші баліфи, або хто з чиновників наших в чому небудь согрішимо або переступимо який небудь з пунктів мира і єго забезпеченя, і вчинок (той) буде показаний чотирьом баронам з висше названих 25-ти баронів, то ті чотирі барони мусять приступити до нас або до нашого юстіціарія, коли ми будемо за границями царства, виложити перед нами той переступ і прохати, щоб ми єго поправили. А коли б ми єго не поправили, або, коли ми будемо за границями цар-

ства, юстіціарій наш не поправить у строк 40 днів після після того, як буде показано нам, чи нашому юстіціарію, коли ми будемо за границями царства, то висше сказані чотири барони перенесуть ту справу остатнім з 25 баронів і ті 25 баронів при помочі всієї землі будуть примушувати і налягати всякими способами, якими зможуть, то б то захоплюючи замки наші, землі, посілости, і другими способами, як зможуть, поки справа не буде полагоджена до суду йіх, тілько не торкаючи нашої особи і королеви нашої і дітей наших; а коли справа буде полагоджена, то опять будуть слухати нас, як перед тим робили. А хто в землі схоче, може заприсягти, що для виповненя всего висше сказаного буде слухатись наказів висше сказаних 25 баронів і буде з ними налягати на нас по змозі, тому ми публично і вільно позволяємо присягати, і нікому не перешкаджатимемо присягати. А всіх тих із землі, хто сам по собі і по своій волї не схоче присягати тим 25 баронам на те, щоб нас примушувати і налягати, ми тих заставимо присягати нашим приказом, як висше сказано.«

В середні віки подібні формули, котрими сам государь освящав право виступати проти него, ми знаходимо в многих краєвих статутах. Новійші ліберальні теоретики іноді бачуть в них право супротивленя, подібне до того, яке виголосила французька »декларація прав людини і горожанина» 26. авг. 1789*). Ми будемо в свій час говорити про »право супротивленя« і покажемо, що думка про него власне пізнійша від середніх віків і розвилась лишень з часів реформації, коли повстала в ріжних країнах Европи прінціпіальна незгода між підданими і государями. Тут досить буде сказати, що в висше приведеному § хартії 1215 р. про 25 баронів говорить ся не о супротивленю королеви, а об тім, як примушувати єго поправити ту кривду, котру він або чиновники єго зробили, — то б то про щось з одного боку менше, а з другого навіть більше, ніж супротивленє. Комітет 25 баронів, котрим давалось право примушувати короля і налягати на него (distingere et gravare), се був наівний старосвітський трібунал конфлікту між урядом королівським і правом, дивна для теперішніх часів гарантія того, що умова між королем і підданими буде виповнена: право війни проти короля, котре дає сам король і до присяги на котре він сам обіцює примусити своіх підданих.

Хартія 1215 р. була великим ступнем у перед англійського земського лібералізму, але для свого часу занадто радікальним. Довго ще прийшлось англійським лібералам поборотись і в середні віки, поки основи сеі хартії стали міцним законом землі. Король Джон зараз же обявив, що хартія та не обовязкова для него і став наймати вояків на контіненті,

*) „Люде родять ся і зостають ся вільними і рівними в правах. Сі права суть: вільність, власність, безпеченство і супротивленє утискови (la résistance á l' oppression). — Про се право див. у Lavelleye, Du gouvernement dans la démocratie.

щоб побити англійських баронів, а папа Іннокентій III. скасував хартію і прокляв баронів, котрі повстали проти короля. В буллі 24. авг. 1215 папа нагадує, як король англійський покорив ся церкві і каже далі, що »ворог роду людського, котрий завже звик завидувати своїми хитрощами добрим діламі, підняв проти него баронів Англіі.» Далі папа наставляє баронів, що вони мусіли би покірно упрошувати короля, а не силувати єго, і каже, що і сам він, папа, прохав короля бути до баронів ласкавим і що король згоджував ся передати свою незгоду з баронами на суд папи, бо він, як вассал папи, навіть не має права розпоряжатись сам у царстві. Умову, котру барони вирвали в короля, папа зве »гидкою і поганою (vilem et turpem), беззаконною і неправедною, безмірно вменшуючою і відбираючою право і честь короля«: Через те папа, в силу слів пророків, котрі б то поставили єго над народами і царствами (Єремії, I, 9—10, Ісаії, LVII, 6) щоб касувати всяку неправду, касує угоду короля англійського з баронами, як »сором англійського народу і велике небезпеченство для всеі справи хреста« і »під страхом анахтеми забороняє королеви єі соблюдати, а баронам примушувати єго до соблюданя, касує як хартію так і всякі інші умови ради неі зроблені«*).

Булла ся найліше показує, як не досить було самих католицьких теорій для того, щоб установити в Европі політичну волю. Папа, раз получивши від короля покірність, виступає противником справи політичних земських вільностів у Англіі; признаком великого політичного розвитя англійских прелатів, по крайній мірі таких як Лангтон, служить те, що вони в сій справі не послухались і папи і не відділили »вільности церкви« від вільностів усієї землі. Барони не згодились зректись хартії 1215 р., обявили Джона скинутим з престолу і покликали короля Франції зайняти єго. Папа поіменно і спеціально (nominatim et in specie) прокляв баронів у церкві латеранській. Лангтон не схотів виголосити той проклін у Англіі, так що папа мусів єго викликати на контінент і на час відставив єго від архіепіскопства, але знаходились духовні англійські, як напр. брат самого Лангтона в Лондоні, котрі не признавали папського проклону і справляли служби церковні так мов би то єго не було. Серед такого заколоту вмер король Джон (19. окт. 1216 р.) лишивши наслідником престолу малолітка Генріха III., котрому всього пішов 9-ий рік.

Тут проявилась у англійскій історіі перший раз та ознака англійського політичного житя, котру звуть тепер словом к о м п р о м і с (compromise), то б то згода, при котрій певна партія робить уступки формальні, щоб зберегти суть справи, а в усякім разі уступки кількосні (квантітатівні) а не яковосні (квалітатівні), бо інакше згода була б гидкою безпрінціпністю. Ліберальна партія баронів, щоб уберегти Англію від домашної

*) Булла ся напечатана в D u m o n t, Bullarium Romanum і поміщена у B é m o n t, Chartes des libertés anglaises по оріґінальному списку.

війни, згодилась відступити від короля французького, а признати королем Генріха III. з тим, щоб було назначене мішане регентство, в котрому поруч з папським легатом був би голова ліберальних баронів Маршаль, граф Пемброку. Велика рада була скликана 11. ноября 1216 р. і перед нею дитина-король пообіцяв »поновити щасливі часи єго благородних предків, привернувши вільності і добрі звичаї«, а на другий день була обявлена, »по просьбі і за ухвалою« магнатів духовних і світських нова Велика Хартія. Ся хартія вдержала більшу частину параграфів хартії 1215 р. з деякими змінами, але і з випуском кількох важних параграфів. Так, звісно, випущений параграф про комітет 25 баронів, як непотрібний в новім стані річей. Але були випущені і §§ 12 і 14, котрі говорили про спільну раду царства, без котрої не могли по хартії 1215 р. накладатись нові податки. Сей випуск можна пояснити так, що § 12 вменшував королівську власть і на ділі і в теорії. Остатнє було новиною противною роялістам і папі, а параграф через те мусів бути викинутий ради них, — а в той же час на ділі барони мали уряд у своїх руках по крайній мірі на час, поки король зросте, і від них самих залежало не накладати тяжких податків. Так значить, на певний час викид § 12 не зміняв практичного стану річей. За те всі параграфи, котрі дають судові гарантії для особи, зоставлені і навіть редакція деяких статей про суди ще більше вменшує силу королівську*).

Хартія 1216 р. була поновлена в 1217 р. після замиру з королем Франції, і нарешті в 1225 р., коли Генріх III. був признаний дорослим. Текст хартії 1225 р., мало віддмінний від тексту 1216 р., як даний королем по добрій волі, вважав ся в Англії в слідуючих віках за основний закон державний (статут), тоді як хартія 1215 р. була забута аж до реформаційних часів з йіх політичною боротьбою. Після того, що ми сказали про відміни між хартіями 1215 р. і 1216 р. нам нема рації спинятись на хартії 1225 р.**)

За часи царюваня Генриха III. (1216—1272) Великі ради скликались часто. (В 1252 р. в перший раз рада названа була парламентом). Ніхто вже в уряді не думав, щоб можна було обійтись без них. Але сам король Генрих III. все таки радий був би панувати самовільно; він навіть заборонив викладати свою ж хартію 1225 р. в лондонській правничій школі — і в адміністрації самовольствував досить, роздаючи уряди Французам, родичам своєї жінки і матері. Папи підпирали ко-

---

*) Хартія 1216 р. напечатана відповідно до хартії 1215 р. у Stubbs, Seleet charters: у Bémont напечатана хартія 1215 р. так, що осібним шрифтом (італікою) відмічені ті частини, котрі викинуті в хартіях Генриха III.

**) Текст еї див. Bémont. Відміни всіх трьох хартій Генріха III. у Stubbs, Select charters. Ми не розбіраємо далі Лісової хартії 1217, бо вона має дуже спеціяльну вартість.

роля, бо самі посилали на духовні уряди в Англію чужинців, Римлян, як їх звали в Англії, котрі дбали лишень про те, як би набрати в Англії грошей для Риму і для себе. Через те все довге царюванє Генріха III. пройшло в боротьбі між ним і баронами, а побік з тим ішла, хоч більш глуха, боротьба Англічан, навіть духовних, з Римлянами, котра виставляла на гору прелатів патріотів, як епіскоп лінкольнський Гросетет, «великий неприхильник Римлян», щось середнє між Лангтоном і Віклефом, приятель і порадник Сімона Монфора, славного провідника баронів у боротьбі з Генріхом III. Коли відкинути хвилеві прояви боротьби між баронами і Генріхом III., то головною справою в ній явить ся змаганє парламентів поставити в залежність від себе адміністратівну машину державну, котра по прінціпу новоевропейських держав і по звичаям була в руках королів. Справа ся в Англії була рішена на користь парламенту лишень у XVIII. ст., коли виробилась постійна практика кабінетних міністерств, виділяємих з парламенту, то б то коли Англія стала власне республікою під монархічними декораціями. Баронські і парламентські комітети в часи Генріха III. більше або менше силою навязані королеви, бували пробами такоі переміни Англії власне в республіку і не вдержувались, як ще дуже зарані та не дуже й популярні, бо збивались на олігархію.

Ми далеко б відійшли від властивоі речі нашоі, хартій, коли б стали викладати тут усю історію боротьби баронів і Генріха III. і через те скажемо тут лишень про те в ній, що просто торкає ся до хартій і до зросту парламенту, котрий один міг дати міцну основу для того, щоб хартії вільностів не були мертвою буквою.

В 1253 р. Генріх III. мусів іти в поход у Гасконію, в свої континентальні землі; барони і прелати примусили єго підтвердити Велику Хартію і в загалі обіцяти ненарушимо держати звичаї і вільности краєві. Прелати і барони склали грамоту великого проклону (excomunicatio generalis) всім, хто порушить ті вільности. «Властю (auctoritate) Бога, всесильного отця і сина і св. духа і преславноі Богородиці, вічноі Діви Марії, блаженних апостолів Петра і Павла і всіх апостолів, святого Томи архіепіскопа і мученика і всіх мучеників, блаженного Едуарда короля Англії і всіх ісповідників і дів святих, всіх святих божих відлучаємо і анатемізуємо і від святоі матері церкви відкидаємо всіх тих, хто свідомо і злобно відніме або загарба що у церкви самовільно; а також усіх тих, хто церковні вільності або старі ухвалені звичаї царства, а головно вільності і вільні звичаї, котрі містять ся в хартіях спільних вільностів і в лісовій, відступлених паном королем архіепископам, епіскопам і другим прелатам Англії, графам, баронам, рицарям і вільним властителям (libere tenentibus) навмисне і свідомо порушить, злама, вменшить або змінить, явно чи тайно, словом чи радою а також і всіх тих, хто против тих хартій або якоі части їх видасть статути або послугувати ме ся едіктами проти них, писарів

тих статутів і радників і виконавців, котрі дозволять собі поступати по ним» і т. д. *).

Коли обряд проголошеня проклону справляли в церкві Уестмінстерській, то король не взяв свічки в руки, а лишень показавши на серце сказав, що «серце єго служить найчистійшим свідком», і заприсягнув як чоловік, християнин, рицарь і король, коронований і посвячений — берегти хартії. Але він не думав держати своєі присяги, «слухаючи, — як каже продовжатель літописі Матвія Парижського, — тих післанців сатани, котрі сказали єму, що за невелику частину того, що він збере з підданих, папа увільнить єго від присяги». Папа дійсно звелів Англічанам платити королеви десятину, бо той обіцяв іти в хрестовий поход.

Оттут то і виступили рішучо проти короля барони та й прелати під проводом Сімона Монфора, графа Лейстерського (Leicester) і епіскопа Гросетета і примусили короля згодитись на тзв. Оксфордські постанови (Provisio facta apud Oxoniam), по котрим адміністрація переходила в руки парламентського комітету (1258). Короля примусили видати маніфест про згоду на постанову оксфордського парламенту, написаний на мовах латинській, французькій і англійській (перший раз!), в чому видно бажанє ліберальних баронів склонити до своіх постанов громадську думку як можна найширшу.

Тілько ж в 1260 р. король успів захопити замок лондонський (Tower), а в 1261 получив від папи увільненє від присяги даної парламентови і обявив підданим, щоб не слухались урядників назначених парламентським комітетом. Через два роки король опять згодив ся на Оксфордські постанови, а потім опять виступив проти них. Барони і король згодились передати спір на суд короля Франції, св. Людовіка. Сей рішив (1264, la mise d' Amiens), що оксфордські постанови незаконні, бо ламлють права короля (признані по св. письму і римському праву), але що король мусить удержувати старі хартії, стверждені королівськими присягами. Такий суд не задовільнив ні Генріха III., ні баронів. Барони післали королеви характерну заяву, що вони, »бажаючи вберегти добро і здоровлє тіла короля, будуть переслідувати єго дорадників як ворогів не тілько своіх, але й короля і держави«. Почалась т. зв. баронська війна, в котрій баронам вів перед Сімон Монфор. Лондон і другі міста, оксфордські студенти, котрих було тоді до 15.000, і францішканські монахи, тоді дуже популярні як бідні братчики, — були на боці ліберальних баронів. Монфор побив військо короля і взяв єго самого і наслідника Едварда в полон.

З тих часів дійшла до нас дуже інтересна латинська вірша. Політичні думки єі можуть бути виложені так: »Тепер Англія переводить дух, чекаючи вільности... Перше з Англічанами обертались як з собаками, але нарешті вони підняли голови по-

*) Текст грамоти у Bémont, Chartes etc. Екскомунікація накладає ся і на тих, хто нарушить мир королів і царства.

бивши ворогів... Хто хоче бути справжнім королем, той мусить володіти самим собою і добре правити царством. Все єму вільно робити для добра землі і нічого проти неі. Треба правити по законам, а не руйнувати державу противлячись законам... Народ — не царський а божий, і коли царь не по правді робить, то мусить бути скинутий! (Rursum sciat (rex) populum — non suum, sed Dei... Si princeps erraverit, debet revocari)... Треба — щоб було відомо, що думає ціла громада народу (communitas, universitas), котра ліпше ніж хто інший розуміє своі закони. Ті, хто самі підпадають законам і пробують йіх на собі що дня, знають йіх найліпше. Більш того, коли діло йде про йіх власні інтереси, то вони прикладуть усю свою увагу до справи і постарають ся влагодити єі так, щоб нікого не зачепити. Ціла громада народу найліпше може вибрати тих, кому треба дати в руки справи державні«*).

Треба тілько завважити в сій вірші спомини жидівськоі історіі по Біблії, але в досить світському дусі, напр.: »царь Саул був скинутий, бо зламав закони, і Давид був покараний за те, що поступив проти законів« і т. д., і часто повторену думку про те, що висше всего мусить стояти закон, котрий обовязує і короля, — напр. »король не може правити, коли не шанує закону«; »коли хочеш царства, шануй закони«, — або: »звичайно кажуть: »як царь хоче, так і закон іде«, — а по правді інакше, — бо закон стоіть, а царь паде«**).

З сих слів, видно, на скілько була вже ясна ліберальна думка серед письменних Англічан в часи баронськоі війни. Політика партіі Сімона Монфора в значній мірі відповідала тій думці.

Маючи в своіх руках короля і наслідника, партія Монфора почала правити державою по своєму, але іменем короля. Між інчим тодішній уряд прославив ся пробами розширити склад парламентів, так щоб вони справді приблизили ся до того, щоб бути відпоручниками всеі громади народу (communitatis, або universitatis populi).

Грамотою королівською з 3. июня 1265 р. звелено було шеріфам прислати в парламент по 4 порядніших рицарів вибраних згодою ради графства (quatuor de legalioribus et discretioribus militibus dicti comitatus, per assensum ejusdem comitatus ad hoc electos). Проба ся була не зовсім нова, бо вже король Джон в 1213 р., в пору своєі незгоди з баронами, котрі не хотіли йти з ним у поход на континент, кликав на Велику раду »по 4 чоловіка від графства для розмови про справи державні« (quatuor discretos homines ad loquendum nobiscum de negotiis

*) Ся довга вірша напечатана в вид. Thomas Wright, The political Songs of England, 1839, стр. 72—121.

**) V. 449 Quod non potest regere qui non servet legem.. v. 45.. Si regnum desideres, leges venerare. VV. 871—872:

Dicitur vulgariter: „ut rex vult, lex vadit“;
Veritas vult aliter, nam lex stat, rex cadit.

regni nostri). Можливо, що король Джон рахував опертись на більш демократичний стан у своїй боротьбі з магнатами. Тільки-ж про той збір 1213 р. нічого не звісно. В 1254 р. Генріх III. кликав по 2 рицарі від графства, щоб сказали, яку поміч грішми вони єму назначать. В 1261 р. ліберальні барони і потім король кликали по 3 рицарі від графства »для наради про спільні справи державні« (tractaturi super communibus negotiis regni nostri). Прості рицарі бували в радах державних або парламентах здавна, — тільки участь їіх в тих радах була не впорядкована: ішов туди той, хто хотів, а більша частина, звісно, не йшла, коли простих рицарів кликали загальною грамотою до шеріфів. Але коли їіх кликано в певнім числі від кождого графства, се давало правдиве представництво рицарського стану в парламенті поряд з магнатами, котрих кликано туди кождого особисто. До того ж важне було те, що рицарі-посли мусіли вибіратись на зборах графства, а на тих зборах бували посли від усіх вільних людей по громадам і посли та урядники з міст; там власне рицарі, формально посвячені, перемішувались з простійшими вільними посідателями землі і по троху зливались з ними в один стан, котрий пізнійше прозвано на пів рицарським іменем есквайр (scuttarius, écuyer — щитоносець). Вибір рицаря-посла в парламент на зборі графства мусів перейти в вибір посла від усіх вільних посідателів (free-holders) графства, далі всіх заможнійших селян, котрі вважались у стані узброїтись як рицарі, — в представительство від графств у загалі.

В 1265 р. уряд партіі Монфора покликав у парламент не богато магнатів і тілько по двох рицарів від графств, та за те покликав по двох послів від міст, бургів і пяти портів. Сей парламент можна вважати за перший у Англіі, котрий так чи інакше представляв усі вільні стани, так що партія Сімона Монфора по правді може вважатись за матір національного представництва в Англіі. Між інчим сей парламент 1265 р., зібраний в Лондоні, настояв, »щоб по однодушній згоді і волі короля і сина єго первенця, прелатів, графів, баронів і всеі громади царства« (communitatis regni) були підтверджені хартіі вільностів, щоб списки їіх були послані в усі графства і щоб їіх читали в зборі графства (in pleno comitatu) двічі на рік. То була найбільша публичність, яка тоді могла бути придумана.

Тільки ж англійським вільним установам прийшлось незабаром видержати ще один і не легкий іспит: партія ліберальних баронів знайшла собі противників навіть між магнатами, бо була по своєму радікальною і трохи виключною (ми вказали, що на парламент 1265 р. було покликано мало магнатів). А окрім того Сімон Монфор мав своіх особистих противників, уважав ся за чужинця, бо лишень по матері був Англічанином і держав у Англіі маєток, а по батькови був Француз, син Сімона Монфора, звісного покорителя Провансу і мучителя

Альбігойців. Між баронами зложилась партія явно противна Сімону, князь наслідник утік від него, став на чолі тієї партії і вспів побити військо Монфора, навчившись від него ж тактики. Сам Монфор був убитий в тій війні. Король був знайдений в єго таборі і станув на боці єго противників. Незабаром встановлена була згода між партіями (Dictum de Kenilworth, 1266, у Stubbs, Select Charters), по котрій король узяв у свої руки адміністрацію (на ділі князь-наслідник), але також признані були вільности церковні, хартія вільностів і хартія лісова.

На скілько в часи Генріха III. вже вкорінились у Англії ліберальні думки, видно найліпше з книги Брактона »Про закони і звичаї Англії« (De legibus et consuetudinibus Angliae). Брактон був суддєю королівським, знав право римське і церковне, але не поділяв ні апостольських ні римсько-імператорських думок про безумовну святість царськоі власти і про законність усякоі волі царськоі. Брактон учить, що государь єсть »король (rex), коли добре поступає, а тіран, коли притісняє народ і панує насильно«. Проти римськоі формули, що закон єсть воля царська, Брактон ставить свою англійську: »має силу закона те, що по раді і по згоді магнатів і загальній думці держави властю короля по правилам було постановлено«. (Legis habet vigorem quicquid de consilio et consensu magnatum et reipublicae communi sponsione, auctoritate regis, juste fuerit definitum). Книга Брактона стала учебником права англійського для всіх урядників держави і підпирала і в них думки, що король без парламенту власне не король. Учених урядників стало в Англії багато особливо з часів Едуарда I., коли в Англії почали пильно вчити і римське право, але те право служило для впорядкованя суду і адміністрації, а не могло підрізати земсько-ліберальних політичних поглядів, які виложив Брактон. Суть роботи Лангтонів і Монфорів стала основою англійського публичного права.*)

Коли Лангтон, Монфор і т. і. можуть уважатись за батьків англійського лібералізму, то Едуард I., котрий правив Англією за батька після побіди над Монфором і потім царював сам довгенько (1272 до 1307), може вважатись за перший примір англійського консерватора. Звісно, що англійський консерватізм визначує ся тим, що власне не має в собі ретроградства, і вдовольняє ся тим, щоб зберегати істнуюче і не ламлючи того, що вже було виробено поступовцями, послугуватись ним на свою користь, а коли треба, то навіть вводити і новини, щоб уберегти свою практичну силу, або розширити єі. Вже в умові, установленій в Кенільворті видно такий консерватізм, котрий признав хартіі Генріха III. Далі видно єго і в тому, що Едуард I. зробив постійний звичай з учинку Монфора, котрий

*) Про Монфора див. монографіі німецьку Pauli і французьку Bémont.

можна було вважати за революційний, а власне з покликаня до парламенту унормованого посольства від графств і міст. Уряд Едуарда І. робив се, звісно, не з абстрактної раціі, а перш усего мабудь тому, що коли міста почали рости і багатіти, то треба було притягти їіх у парламент, щоб ліпше брати з них податки, на котрі б вони самі згоджувались поряд з магнатами, а далі може і для того, що простійші люде могли служити опорою для короля перед магнатами, менше слухняними. 1273 і 1283 р. Едуард кликав послів від міст у парламентські ради; в 1294 р. покликав їіх на осібну раду задля накладу на них податків, а з 1295 р. почав кликати їіх регулярно в усякий парламент.

Тільки ж Едуард І. не думав зрікатись в прінціпі свого самодержавства і через те вийшли і в него конфлікти з підданими, найбільше з магнатами духовними як і світськими. Король уважав себе маючим право накладати податки на піддапих і в загалі збирати з них гроші по свойій волі, а окрім того думав, що вассали єго мусять іти з ним на війну, куди він зажадає, за границі Англіі. З за сих двох точок і вийшли в Едуарда конфлікти з піданими, найбільші в 1296 і 1297 рр.

В ноябрі того року, коли король мав на руках війну у Франціі, Уельсі і Шотландіі, світські барони і міщане ледво згодились на податок для короля, а духовні зовсім не згодились, закриваючись папською буллою Clericis laicos, що недавно була обявлена і між інчим забороняла світським урядам накладати податки на духовних. Король сказав депутації духовних (в янв. 1297 р.), »що коли вони не держуть вассальства (hommage) і присяги, котрі обовязані вдержувати за свої баронства-лени, то і я нічим не обовязаний перед ними«, — і став захоплювати маєтки духовних і заборонив судам розбирати їіх справи. Так духовенство було поставлено »без захисту руки королівськоі«. Зараз потім король скликав парламент без духовних і там просив баронів, щоб іішти з ним на війну на континент. Барони не згоджувались. — »Кленусь богом, графе, — сказав король до гр. Марешаля, котрий був одним із головних провідників опозиціі, — що ти або підеш або висіти меш!« — »Тим же кленусь, королю, що і не піду і не висіти му!« відповів Марешаль. Щоб мати гроші, король звелів, щоб уся вовна в королівстві була передана в руки єго урядників. Едуард уже не в перше налягав так на вовну, то забираючи єі по свойій таксі, з тим щоб продати дорожше, то видаючи єі назад властителям по одержаню від них певного податку і т. і. Дохід з вовни, котра почала тоді вивозитись з Англіі до Фландріі, де по містам розрослось тканє і торг сукнами, ставав для королівського скарбу джерелом грошей, котрим король уважав себе вільним порядкувати. Тим часом вступи короля в сю справу зачіпали інтереси як властителів землі і овець, так і міщан-купців. Барони зібрались на осібний зйізд, щоб радитись, як укоротити короля. З свого боку архіепіскоп скликав духовних,

щоб порадитись про »важну справу великих хартій вільностів і лісовоі, і про права і вільності церкви англійськоі, щоб примусити короля підтвердити йіх і шанувати«.

Король заполошив ся, скликав у Лондон правильний парламент, помирив ся з архіепіскопом, вернув єму »баронію« і обіцяв ствердити хартіі, коли єму дадуть грошеву поміч. Барони згодились дати осьму, а міщане пяту частину свого рухомого маєтку. Вийіжджаючи з Лондона до війська король урочисто прощав ся з народом, ставши на естраду перед двірцем з сином, з архіепіскопом і одним з графів, просив опрощіня в народу заявляючи з слізьми в очах, що він правив не так милостиво, як би слід королеви і складав причину того на війну. »Я теперь виставляюсь на смерть за вас, — сказав король. — Коли я вернусь, прийміть мене, як се ви робите сьогодні, і я вам віддам усе, що взяв у вас. А коли не вернусь, дайте корону моєму синови.« Архіепіскоп плачучи присяг бути вірним королеви, і всі присутні присягались, здіймаючи руки до неба.

Тільки ж уся та слізлива сцена мало змінила стан короля і вассалів. Поки король над берегом моря ждав часу, щоб плисти на війну в Фландрію, барони написали протест, в котрому заявили, що не обовязані служити королеви у війні в Фландріі, що окрім того йім і не можливо йти в поход, бо королівські здирства всякого роду збіднили йіх*). Вони домагали ся, щоб були поновлені хартіі, »котрих усі пункти зломані на велику шкоду народа.« Осібно жалував ся парламент від усего народа (tota communitas) на забір королем вовни.

Король відповів на сей протест грамотою до шеріфів, в котрій досить горяче і зручно розвив те, що сказав у своїй прощальній промові лондонській. Грамота ся нічого не помогла. Духовенство зібрало ся Лондоні і послало до короля двох епіскопів сказати єму, що духовенство не може дати єму грошей без дозволу папи, і надто просити в короля дозволу видати екскомунікацію на тих, хто зачепить маєтки церковні. Король не позволив на се, не позволив також послати депутацію до папи, попросив зрештою благословеня в епіскопів і одпустів йіх. Незабаром король поплив у Фландрію, але перед самим відйіздом получив звістку, що депутація баронів явилась перед державним скарбником (Scaccarius) і зложила іменем »баронів і всеі громади (communitas) державноі, духовноі як і світськоі«. протест, переданий королеви, подібний до того, про який ми росказали висше, де протестовано проти беззаконства скарбника, котрий би то без відомости короля звелів брати восьмину і захопити вовну. Протест висказував нарешті загальну думку, що ніщо не може більше поставити людину в стан »рабства, як викуп крови і своєвільні податки.« Король відповів і на сей про-

*) Здирства ті перечислялись: nimis afflicti sunt per diversa tallagia, auxilia, rises, videlicet de avenis, frumentis, braseo, lanis, coriis, bohus, vaccis, carnibus salsis, sine solutione alicujus denarii . . . Текст протесту у Bémont, Chartes, N. X.

тест указом скарбникови — збирати восьмину, а про вовну казав, що він заплатить ціну єі. З тим король відплив за море, лишивши Англію під номінальним урядом свого 13-літнього сина-наслідника.

Барони, котрі не пішли на війну, не позволяли королівським урядникам збирати восьмину, на котру б то вони не згодились, кажучи, що без згоди народу ніякого податку вимагати або накладати не можна (sine quorum assensu tallagium non debet exigi vel imponi). Навіть радні королівські настоювали на тому, щоб помиритись з тими баронами, котрі рішуче не згодились іти на війну за королем, — з Марешалем і Герефордом. Від імени короля був скликаний парлямент, куди покликані були і ті барони, а в грамоті до шеріфів було написано, щоб прислали депутатів від графств, щоб »получити королівські листи, стверджуючі хартії вольностів«. Барони прийшли на парламент у Лондон з військом і домагали ся, щоб їм була передана сторожа воріт городських — і одержали єі. Після того князь-наслідник іменем королівським видав статут »Підтвердженє хартій«, Confirmatio cartarum (10 окт. 1297).

На ділі сей статут (писаний по французькому, як се робилось в часи Едуардів, коли французькі рицарські романи підновили в Англіі вживанє мови нормано-французькоі) давав більше ніж старі хартіі Генріха III. Сим статутом король »для чести бога і святоі церкви і для користи всего царства«, стверджує »Велику хартію вільностів і хартію лісову Генріха III. як установлені спільною згодою всего царства«, велить чиновникам обявити їіх народу і »касує всі постанови їім противні« (§ I). Окрім того велить, щоб копіі з тих хартій з печаткою королівською були послані в усі соборні церкви в державі і читались два рази на рік (§ 3), щоб архіепіскопи і епіскопи обявили екскомунікацію тим, хто словом, ділом або радою нарушить ті хартіі і щоб про таку екскомунікацію читалось у церквах двічі на рік (§ 4). Параграфом 5-им король заявляв, що старі податки, котрі він брав попереду »за згодою і доброю волею підданих, не мусять обертатись на поневоленє їіх і потомків їіх« і не будуть для них обовязковими на далі. Далі (§ 6) король обіцює »за себе і наслідників своіх архіепіскопам, епіскопам, аббатам, пріорам і другим людям святоі церкви, а також графам і баронам і всій громаді земській (toute la communaute de la terre), що для ніякоі потреби ніяким способом не буде брати з держави ні податків ні помічних зборів інакше, як за спільною згодою всего царства і для спільного добра того царства, окрім старих помочів і налогів, обовязкових і усвячених звичаєм. Остатній параграф говорив про податок з вовни, що »на будуще король не буде брати єго інакше, як за спільною згодою і з доброі волі, окрім звичаєвого податку з вовни і шкур, установленого громадою державною.« (Текст у Stubbs і Bémont.)

Відповідно § 3-му сего статуту був написаний статут, котрий давав копію з хартії Генріха III. і котрий зве ся Inspeximus від першого слова, котре стоїть в нему після тітулу королівського. Обидві сі хартії Confirmatio і Inspeximus послані були в Фландрію королеви, котрого військо тим часом успіли побити Фламандці. Король піддаючись »злій годині« підтвердив ті статути і дав амністію баронам, з котрими посварив ся. Коли ж Едуард I. вернув ся в Англію (14 марця 1298), то він довго відкручував ся, щоб не ствердити тих статутів урочисто і просто від себе, як того від него хотіли. То він відкладав се на час, коли повоює Шотландців, то навіть, назначивши вже для того день, утік з Лондону, де зібрав ся парлямент. Коли ж магнати догнали єго, то Едуард сказав їм, що відповідь їм дасть єго рада. Рада ж відповіла, що король ствердить хартії, але з прибавкою слів: salvo jure coronae nostrae (з удержанєм права корони нашої). Тоді магнати покинули парлямент, після чого мусіла наступити війна між ними і королем. Король пішов на уступки і послав шерифам окружний лист в оборону свою (Statutum de finibus levatis, 2 апр. 1299) і указ шанувати хартії, нарешті скликав знову парламент і обіцяв сповнити всі єго бажаня. Та лишень через рік, 6. марця 1300 р. він видав Confirmatio Cartarum і при ній додаткові статті до старих хартій, — статут, котрий звичайно звуть Articuli super Cartas, а далі нове виданє Inspeximus. На слідуючий рік парламент зараз як зібравсь, то заявив перше всего просьбу королеви, щоб »хартії вільностів і лісова удержувались в усіх своїх точках«. З того часу в XIV. ст. майже всякий парламент починав з такої просьби і получав від короля згоду (placet, il plet au roy), котру і записував у протоколи.

Такий звичай мав рацію, а надто при Едуарді I., бо сей найліпший з королів англійських, як помирив ся з королем французьким і з Шотландцями, обернув ся до папи (Климента V.) і получив від него увільненє від своїх присяг і касацію хартій. Папа буллою з 29. дек. 1305 р. обявив, що »всі уступки, зроблені Едуардом магнатам і шляхті (magnates et nobiles) були більше силувані ніж вільні« і він »своєю апостольською повагою і повнотою власти відбирає їх, нищить, касує і обявляє скасованими, неістнуючими і безсильними (revocamus, annullamus, cassamus, cassas, nullas et irritas nuntiamus).« Але ся касація вже спізнилась навіть для самого Едуарда I., котрий незабаром умер. Після него ні один король англійський не міг зважитись на те, щоб скасувати зроблені ним і батьком єго уступки, хоть, звісно, не один пробував обходити їх побічними дорогами.

З XIV. ст. дійшов до нас ще один документ, котрий уважає ся за одну з основ англійського державного права поряд з хартіями Генріха III. і Едуарда I. Се так званий статут »Про неплату податку«, De tallagio non conce-

dendo. Найстарший список сего документу знаходить ся в літописі Гвальтера з Гемінбурга з XIV. століття під тітулом неясним і неточним: articuli inserti in Magna charta. Але він не помічений числом і не вберіг ся в архівах парламентських і через те з XVII. ст. королівські юристи роялістичного напрямку, а потім учені не признавали єго законности. Теперішні вчені думають, що документ сей єсть або латинським зводом трохи теорізованим хартій Едуарда I., зробленим незабаром після них (Stubbs), або петіцією баронів, поданою в 1297 р. урядови. В усякім разі важно, що сей документ переписував ся вже з XIV. ст. в списки основних законів або статутів, що на него яко на статут вказувала знаменита Петіція о права (petition of right) англійського парламенту 1628 і навіть судді коронні в процесі 1637 р. за неплату податків не ухвалених парламентом, а головне те, що в основі свойій сей документ передає суть того, чого добивались парламенти 1297 до 1330 рр. і що відступлено було тодішніми статутами Едуарда I. Позаяк та суть передана в сему документі стисло і рішуче, то ми й приведемо тут єго перший параграф, котрий і дав єму єго історичну назву: Statutum de tallagio non concedendo.

»Ніякий податок ні поміч не буде накладатись ні збиратись ні нами ні нашими наслідниками в царстві нашім без волі і спільної згоди архіепіскопів, епіскопів і других прелатів, графів, баронів, рицарів, міщан і других вільних людей в нашому царстві.« Nullum tallagium vel auxilium per nos vel haeredes nostros de cetero in regno nostro imponatur seu levetur sine voluntate et assensu archiepiscoporum, episcoporum et aliorum praelatorum, comitum, baronum, militum, burgensium et aliorum liberorum hominum in regno nostro. — Повні тексти у Stubbs і Bémont.

Коли порівняти оглянуті нами статути Едуарда I. з хартіями Генріха III. і Джона, то побачимо, що перші поповняють власне головні з тих пропусків, які зроблені були за Генріха III. в хартії 1215 р., а власне § 12, котрий обязував короля прохати згоди »спільної ради« царства для збору податків. До того треба додати, що раніще статутів 1297—1300 рр. практика Сімона Монфора і Едуарда I. розвила те, що встановляв § 14 хартії 1215 р., теж пропущений в хартіях Генріха III., а власне порядок тієї »спільної ради царства« і ввела в ту раду дійсне національне посольство (від графств і міст), хоч і не зовсім демократичне на нашу теперішню мірку. Статути 1297—1300 рр. признали безпремінно потрібною для законности податку »спільну згоду всего царства« (commun assent de tout le roiaum) і тим освятили законом практику парламентського складу С. Монфора і Едуарда I. Так була міцно основана в Англії конституційна монархія і політична свобода на двох підвалинах: 1) безпремінної потреби суду для того, щоб покарати Англічанина і 2) такоі ж

потреби згоди парламенту, щоб наложити на Англічанина податок.

Сі дві умови на ділі ламались не раз в історії Англії і стали зовсім непорушимими лишень після революцій 1688 р., але з XIV. ст. ні англійська людність не зрікалась уже ніколи сих двох основ, ні королі не сміли зовсім їх не признавати. Особливо міцно держались парламенти за своє право ухвалювати податки, навіть і тоді, коли, як в XV—XVI. ст. склались обставини, котрі давали королям можливість обходити те право. А з сего права виросли і всі інші права парламенту. Рано парламенти англійські взялись за спосіб перше передавати королеви свої просьби і настоювати на тому, щоб получити на них згоду королівську, а потім уже ухвалювати податки. Помалу з сего виросло право парламентів і на контроль видатків державних і на участь в законодавстві — той англійський прінціп, котрий пізнійше викладали юристи словами, що Англією править король в парламенті (king in parliament), то б то, що король без парламенту власне не єсть законний державець.

На сьому й урвала ся праця пок. Драгоманова. Слідуючу главу, що мала говорити про фламандські хартії вільности, покійник лагодив ся написати літом 1895 р., котре думав провести в Парижі, де великі бібліотеки а надто підмога бельгійських учених а єго приятелів мали достарчити єму матеріалу, в тім числі й такого, що досі не був опублікований. Та на горе наше, смерть перемазала ті пляни. От тим то ми й видаємо сю частину єго важної праці, яку єму вдало ся викінчити, маючи ту сумну певність, що у нас нема чоловіка, котрий би зумів довести єї до кінця так основно, з таким широким та світлим поглядом, який визначував завсігди незабутного М. П. Драгоманова.

Ів. Франко.

Вийшли з друку такі книжки:

М. МИХАЙЛЕНКО — Національне питанє в Росії й війна.
М. МИХАЙЛЕНКО — Росія й Україна.
М. МИХАЙЛЕНКО — «Визвольні Манїфести» російського уряду в теперішній війні.
Ю. РУЧКА — Російські соціялїсти й теперішня війна.
М. ЗАЛЇЗНЯК — Самостійна Україна — несоціялїстичне гасло?
М. ЗАЛЇЗНЯК — Українцї, Росія й війна.
М. ДРАГОМАНІВ — Чудацькі думки про українську національну справу.
М. ДРАГОМАНІВ — Листи на наддніпрянську Україну.
М. ДРАГОМАНІВ — Віра і громадські справи.
М. ДРАГОМАНІВ — Рай і поступ.
М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Українська Галичина окремий коронний край!
К. КАВТСЬКИЙ — Національність і інтернаціональність.
К. КАВТСЬКИЙ — Національна держава, імперіялїстична держава і союз держав. Переклад з нїмецького з додатком Д. Сметанки — Соціялїзм, завойовницька полїтика, патріотизм і націоналїзм.
В. ЛІБКНЕХТ — Чи Европа має скозачіти?
Ф. ЛЯСАЛЬ — Про суть конституції.
Ф. ЛЯСАЛЬ — Програма робітників.
О. НАЗАРУК — Що се є: суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролєтаріят, капіталїзм і орґанїзація.
В. РЮМИНСЬКИЙ — Повстанє селян в Анґлії.
С. ДІКШТАЙН — Хто з чого живе?
Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Як мужик став довжником у всїх.
Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про неправедного царя.
Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про салдатську душу.
Чи є тепер панщина?
В. ШВАЧКА — Чому позичали віру?
Х. ЖИТЛОВСЬКИЙ — Соціялїзм і національне питанє.
К. РЕННЕР — Національна справа, інтернаціоналїзм, імперіялїзм і соціялїзм.
К. РЕННЕР — Нація, як правна ідея, й інтернаціонал.
К. РЕННЕР — Проблєми сходу.
А. БАХ — Економічні нариси.
А. БАХ — Цар — Голод.
Н. АНДРЕЄВ — Початки релїґії.

В „Полїтичній Бібліотецї“ вийшли:

Л. ВАСИЛЕНКО — Світова війна.
С. ТОМАШІВСЬКИЙ — Галичина. Полїтично-історичний нарис з приводу світової війни.
М. ЛОЗИНСЬКИЙ—Утворенє українського коронного краю в Австрії.
М. ДРАГОМАНІВ — Старі хартії вольности.

В нїмецькій мові вийшли:

G. RUCZKA — Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.
G. RUCZKA — Die französischen Sozialisten und der Krieg.

Друкують ся або готують ся до друку:

Л. КУЛЬЧИЦЬКИЙ — Федералїзм і соціялїстична полїтика.
Ж. ЖОРЕС — Батьківщина і робітництво.
М. БОРИСОВ — Соціялїзм і проблєма національної автономії.
К. ЛЯЙТНЕР — Імперіялїзм московського народу.
Е. ПЕРНЕРСТОРФЕР — Про новітній націоналїзм.
Національна справа й Партія Соціялїстів-Революціонерів
Галичина й її національне значінє для України.
Е. БЕРНШТАЙН — Інтернаціонал робітничої кляси й европейська війна.
І. СОКИРА — Хай Европа козачіє!
До угрунтованя програми української соціялїстичної партії.
М. ДРАГОМАНІВ — Про неволю віри.
М. ДРАГОМАНІВ — Оповіданя про заздрих богів.
М. ДРАГОМАНІВ — Швайцарська республика.
Е. ВАНДЕРВЕЛЬД — Ідеалїзм в марксізмі.
Л. ШИШКО — Оповіданя з московської історії. Частини I—III.
Л. ШИШКО — Робочий нарід і державний лад.
Національна справа в Росії й як її полагодити.
Боротьба за землю і волю в Росії.
Як бороти ся за землю і волю.
Що таке свобода й як її добувати.
Від самодержавства до народоправства.
Панщина й її упадок в західній Европі.
Французька армія під час великої революції.
Славетні дні турецького війська.
В. ВИННИЧЕНКО — Боротьба (Оповіданє).

И 57.165